

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Αναχρησιμοποίηση λίθων. Ναός Παναγίας Γοργοεπήκοου

Μανόλης ΚΟΡΡΕΣ (Manolis KORRES)

doi: [10.12681/dchae.18462](https://doi.org/10.12681/dchae.18462)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΡΡΕΣ (Manolis KORRES) Μ. (2018). Αναχρησιμοποίηση λίθων. Ναός Παναγίας Γοργοεπήκοου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 29–66. <https://doi.org/10.12681/dchae.18462>

Μανόλης Κορρές

ΑΝΑΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΛΙΘΩΝ. ΝΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΓΟΡΓΟΕΠΗΚΟΟΥ

Σχολιάζεται η μακρότατη ιστορία του φαινομένου της αναχρησιμοποίησης λίθων παλαιότερων έργων, διακρίνονται κατηγορίες αυτού και κατατάσσονται περιπτώσεις βάσει φυσικών, τεχνικών, λειτουργικών, καλλιτεχνικών και συμβολικών παραγόντων. Συνοψίζονται τα σχετικά με την αναλυτική ταξινόμηση περίπου 270 λίθων του ναού της Παναγίας Γοργοεπηκόου, ανηκόντων στις πρώτες πέντε στρώσεις των τοίχων, στις γωνίες των κεραιών, στις γωνίες του τρούλλου, στον μεσότοιχο, στα ανατολικά στηρίγματα και τα γείσα, ενώ συνεξετάζονται οι λίθοι W20, O69 και O70. Επίσης, προσδιορίζονται πλείστα χαρακτηριστικά των κτισμάτων, ή λιθοτεχνικών έργων στα οποία αρχικώς ανήκαν οι εν λόγω λίθοι, αναγνωρίζεται η πολλαπλή αναχρησιμοποίηση αυτών, σχολιάζεται η λιθοξοϊκή των νέων επιφανειών και ερμηνεύεται ένα σύνολον τεκτονικών γραμμμάτων.

After discussing some emblematic examples of spolia, starting from the 5th millennium BC, a taxonomy of recycling is proposed based on various factors, values (economic, technical, artistic, possible symbolic), degree of refashioning, modes of use etc. Then 270 spolia in the Gorgoepekoos church, belonging to wall courses a-e, the ends of the cross, the tympanon, the cornices, the transverse wall and the east pillars of the interior (also including W20, O69 and O70) are examined, classified and interpreted. This approach reveals several characteristics of buildings and other works from which the spolia in question originate. With few exceptions, all spolia had been previously reused at least once. Workmanship and mason marks are also discussed.

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή αρχιτεκτονική, αναχρησιμοποίηση αρχαίων λίθων, αμβλυγώνιοι οπτόπλινθοι, ανάγλυφοι σταυροί, ανώφλια, τεκτονικά γραμμματα, σαρκοφάγοι, σπόλια, Παρθενών άμβων, Παρθενών δίτονες κιονοστοιχίες, Αθήνα, Παναγία Γοργοεπήκοος.

Keywords

Byzantine architecture; recycling of ancient spolia; bricks with an obtuse angle; crosses in relief; lintels; mason-marks; Parthenon, ambo; Parthenon, two-tiered colonnades; sarcophagi; spolia; Athens; Panagia Gorgoepekoos.

Το φαινόμενο της αναχρησιμοποίησης λίθων είναι τόσο αρχαίο, όσο ίσως και η αρχιτεκτονική. Αξίζει μόνον να λεχθεί ότι πριν από έξι και πλέον χιλιετίες στο Locmariaquer της Βρετανίας, έστεκαν μαζί με άλλους, οι δύο μεγαλύτεροι ορθόλιθοι (menhir) όλων των εποχών, ύψους ~20 μ. και 16 μ. αντιστοίχως. Μετά την πτώση τους, τρία εκ των τεσσάρων γιγάντιων τεμαχίων του δευτέρου χρησιμοποιήθηκαν ως οροφές μεγαλιθικών ταφικών θαλάμων (Dolmen): τα δύο, εκεί πλησίον (“Er Grah” και “Table de Marchands”), το τρίτο, βάρους πολλών δεκάδων

* Ομότιμος καθηγητής ΕΜΠ, Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, mankor@otenet.gr

** Απευθύνω τις θερμότερες ευχαριστίες μου προς τους επιμελητές του τόμου για την τιμή να συμμετέχω σε αυτόν. Η μετά από μισό σχεδόν αιώνα επιστροφή μου σε ένα από τα πρώτα νεανικά

θέματά μου (βλ. τελευταία σελίδα) έτυχε θερμής υποδοχής εκ μέρους του πατέρα Θωμά Συνοδινού της Ιεράς Μητροπόλεως Αθηνών, στον οποίο οφείλω επίσης ευχαριστίες. Τέλος ευχαριστώ θερμά τον κ. Στέφανο Τόλιο, φροντιστή της Γοργοεπηκόου, για την μετά προθυμίας βοήθειά του σε επί τόπου πρακτικά θέματα.

τόνων με πλούσια εγχάρακτη διακόσμηση, στη νήσο Gavrinis¹. Παρομοίως, δύο χιλιετίες αργότερα στην κατασκευή ορισμένων πυραμίδων χρησιμοποιήθηκαν λίθοι εκ της διαλύσεως προγενεστέρων πυραμίδων, ενώ τον 14ο αιώνα π.Χ. σε ναό του Amenhotep III στο Luxor, θα αναχρησιμοποιηθούν λίθοι προγενεστέρου ναού². Την ίδια περίπου εποχή στον Χρυσόλακκο των Μαλίων λίθοι αρχαιότερης μνημειακής κατασκευής αναχρησιμοποιήθηκαν στον νεώτερο περίβολο. Παρομοίως σε όλα τα ανακτορικά συγκροτήματα της Κρήτης η αναχρησιμοποίηση λίθων παλαιότερων φάσεων σε νεώτερες είναι καλά ορατή.

Κατά τους ελληνικούς ιστορικούς χρόνους το φαινόμενο της αναχρησιμοποίησης λίθων είναι γενικό. Πάμπολλα κτίσματα περιέχουν πλήθος παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών. Άριστο και πλέον εμβληματικό παράδειγμα του είδους είναι φυσικά το Θεμιστόκλειο (βόρειο) τείχος της Ακροπόλεως με τα ενσωματωμένα σε αυτό μεγάλα τμήματα του θριγκού του αρχαίου ναού, τα ανήκοντα στην εποχή των Πεισιστρατιδών. Την κλασική εποχή, πάντως, η αναχρησιμοποίηση συνδυάζεται με πλήρη ανακατεργασία των ορατών επιφανειών των αναχρησιμοποιούμενων λίθων (π.χ. λίθοι του Προπαρθενώνος στον Παρθενώνα) και επομένως το φαινόμενο είναι σχεδόν μόνον οικονομικής φύσεως. Όταν όμως οι αναχρησιμοποιούμενοι λίθοι διατηρούνται σε ορατές θέσεις ως έχουν, το φαινόμενο δύναται να έχει και αισθητικούς, ή συμβολικούς λόγους.

Στις πολυάριθμες και πάντοτε εύστοχες έρευνές του, ο Χ. Μπούρας μεταξύ άλλων επέμενε στα ζητήματα της οικοδομικής και ειδικότερα σε εκείνα της αναχρησιμοποίησης των κατεργασμένων λίθων³ και ιδίως των κιόνων στην βυζαντινή αρχιτεκτονική⁴. Σε αυτό το πλαίσιο σχολίασε μέγα πλήθος μνημείων και κατέληξε στην διατύπωση συμπερασμάτων για τις διάφορες γενικές και ειδικές περιπτώσεις, τις οποίες διέκρινε βάσει ιστορικών, γεωγραφικών και τεχνικών κριτηρίων. Η υψηλή τεχνική δυσκολία παραγωγής κανονικών μαρμάρινων κιόνων, η εγγύτητα αρχαίων ρειπίων εχόντων κατάλληλα αρχιτεκτονικά μέλη, η εγγύτητα προς τη θάλασσα ως κύρια προϋπόθεση της μεταφοράς αρχαίων κιόνων σε μέρη μη διαθέτοντα εντόπιες πηγές προσπορισμού αυτών, η ύπαρξη ατόμων ικανών να κινήσουν τις αναγκαίες διοικητικές διαδικασίες και αρχιτεκτόνων ικανών να σχεδιάσουν και να εκτελέσουν το τεχνικό μέρος είναι κατά τον Μπούρα οι κύριοι παράγοντες του φαινομένου. Ομοίως σπουδαίο θεωρούσε τον ιδεολογικό παράγοντα. Την γενική δηλαδή εκτίμηση των μαρμάρινων κιόνων ως βασικών στοιχείων ομορφιάς και τελειότητας των κτηρίων, με άμεσο αντίκρισμα στο γόητρο των κτητόρων. Τέλος, όπως πρώτος έδειξε ο Μπούρας, εξ ίσου μεγάλος παράγων της αναχρησιμοποίησης των αρχαίων μαρμάρων στην Ελλάδα, ιδίως στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές με ένδοξο αρχαίο παρελθόν, ήταν η ανάπτυξη ενδιαφέροντος και θαυμασμού για την αρχαιότητα, με αποτέλεσμα εκείνο που ο Μπούρας είχε από παλιά ονομάσει «βυζαντινές αναγεννήσεις»⁵. Ο ίδιος προσέγγιζε το φαινόμενο με την απαραίτητη κριτική διάθεση και διέκρινε σαφώς μια υστέρηση έναντι των συναφών ιταλικών περιπτώσεων. Θεωρούσε ότι οι έλληνες οικοδόμοι δεν έφθασαν σε εκλέπτυνση τους συμπατριώτες τους ζωγράφους και λοιπούς καλλιτέχνες, με αποτέλεσμα ο ευνοούμενος από τα αρχαία σπόλια αρχιτεκτονικός κλασικισμός να μη υπερβεί εγκαίρως τις πρώτες πειραματικές επιτυχίες του. Πιο μετά, με δεδομένες τις δυσμενείς ιστορικές συνθήκες, οι ευκαιρίες, εν αντιθέσει προς ό,τι επακολούθησε στην Ιταλία, δεν θα ήταν ποτέ τόσο ευνοϊκές.

¹ Ch.-T. Le Roux, Gavrinis et les îles du Morbihan Les mégalithes du golfe, Παρίσι 1985.

² D. Arnold, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Ζυρίχη 1994, 279-280, λήμμα «Wiederbenutzung von Blöcken». Ο ίδιος, *Building in Egypt*, Νέα Υόρκη 1991, 112, εικ. 4.3.

³ Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 36, 42, 50, εικ. 32-34, 54, 57-58, 73-74, 76, 77, 98 (Για Γοργοεπήκοο, εικ. 78, 79), 106 (στον ναό της Παναγίας μονής Οσίου Λουκά, σπόλια μόνον στην λιτή), 124 (Παναγία Γοργοεπήκοος), 128, 188 (στο Γεράκι Δακωνίας ελαχίστη παρουσία σπολίων), 189 (Άγιος Ιωάννης της Κέριας, εικ. 225, 226, με άφθονα βυζαντινά σπόλια ενσωματωμένα με αρμονικό τρόπο), 196-197 και 214 (σπόλια στον Μυστρά από τη

γειτονική Λακεδαμονία), 254 (στην Εύβοια, ο Άγιος Νικόλαος Αρμιάς, 1637, στολίζεται εξωτερικώς με σπόλια), 279 (Φαναωμένη Σαλαμίνας), 281 (Άγιος Σπυρίδων Καρδαμύλης), 282 (σπόλια του 12ου αιώνα στον Άγιο Νικόλαο στη Μεσαριά της Άνδρου, 1731). Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 440 κιονόκρανα σε δεύτερη χρήση, 459-461, 479 (Γοργοεπήκοος κ.α.).

⁴ Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 3), 128 (αρχαίοι κίονες στο καθολικόν της μονής Δαφνίου), 196-197.

⁵ Χ. Μπούρας, «Βυζαντινές “Αναγεννήσεις” και η αρχιτεκτονική του 11ου και του 12ου αιώνας», *ΔΧΑΕ Ε'* (1969), 247-274, ειδικότερα, 258.

Εκτός από τον Μπούρα παρόμοιες προσεγγίσεις του θέματος επιχείρησαν και άλλοι σπουδαίοι ερευνητές, όπως ο Deichmann⁶, ο Esch⁷, ο Krautheimer⁸, ο Ward Perkins⁹, ο Mango¹⁰ και αργότερα ο Patricio Pensabene¹¹ και η Dale Kinney¹², οι οποίοι, με δεδομένη την ασύγκριτη μνημειακή κληρονομιά της Ρώμης, χάρισαν στην επιστήμη σπουδαίες μελέτες. Τούτο ενέπνευσε την περαιτέρω ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για το θέμα και μια συνεχώς αύξουσα παραγωγή άρθρων και βιβλίων από πλείστους άλλους¹³, η οποία συναρτήθηκε αυτομάτως με μια όμοια αύξηση της ζήτησης εκ μέρους του αναγνωστικού κοινού. Αλλά ενώ η περιγραφή του φαινομένου είναι πάντοτε ενδιαφέρουσα, ιδίως όταν προστίθενται νέες πληροφορίες ή και άγνωστες πριν σπουδαίες περιπτώσεις του, η ερμηνεία του διανύει εσχάτως μια φάση κατά την οποία οι τεχνικές όψεις του υποτιμώνται, ενώ αντιθέτως δίδεται υπερβολική έμφαση στις ιδεολογικές πλευρές του, με κυρίαρχο υποθετικό κίνητρο την ικανοποίηση ενός ευρύτατου φάσματος διανοητικών και ιδεολογικών επιθυμιών¹⁴.

Χωρίς να αρνούμαι την ψυχολογική και ιδεολογική πλευρά του φαινομένου, φρονώ ότι οι άλλες πλευρές του είναι πολύ σοβαρότερες. Το σπουδαιότερο: κατά κανόνα τα ιστορικά φαινόμενα συνοδεύονται από περισσότερα αίτια, τα οποία όμως σπανίως έχουν ακριβώς την ίδια βαρύτητα. Συνήθως κάποια θα αρκούσαν και μόνα για μια ορισμένη έκβαση, ενώ άλλα ισχύουν μόνον συμπληρωματικώς. Επειδή κατά κανόνα οι επιθυμίες

⁶ F. W. Deichmann, *Die Spolien in der spätantike Architektur*, Μόναχο 1975.

⁷ A. Esch, «Spolien. Zur Wiederverwendung antiker Baustücke und Skulpturen im mittelalterlichen Italien», *Archiv für Kulturgeschichte* 51 (1969), 1-64.

⁸ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1965). Ο ίδιος, *Rome: Profile of a City, 312-1308*, Princeton 1980.

⁹ B. Ward-Perkins, *From Classical Antiquity to the Middle Ages: Urban Public Building in Northern and Central Italy A.D. 300-850*, Οξφόρδη 1984.

¹⁰ C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1975, 27 [για τον επίσκοπο Γάζης, βλ. H. Grégoire – M.-A. Kugener (επιμ.), *Marc le Diacre, Vie de Porphyre, évêque de Gaza*, Παρίσι 1930, κεφ. 75]. Ο ίδιος, «Ancient Spolia in the Great Palace of Constantinople», *Byzantine East, Latin West. Art Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Princeton 1995, 645-657. Ο ίδιος, *The Art of the Byzantine Empire, 312-1453: Sources and Documents in the History of Art*, Englewood Cliffs, N. J. 1972, 30 κ.ε., 402-407 (καθεδρικός Γάζης).

¹¹ P. Pensabene, *Roma su Roma. Reimpiego architettonico, recupero dell'antico e trasformazioni urbane tra il III e il XIII secolo*, Βατικανό 2015), 559-560. P. Pensabene – M. Pomponi, «Contributi per una ricerca sul reimpiego e il "recupero" dell'antico nel Medioevo, 2: i portici cosmateschi a Roma», *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*, ser. 3, 14-15 (1991-1992), 305-246.

¹² D. Kinney, «Making Mute Stones Speak: Reading Columns in S. Nicola in Carcere and S. Maria Antiqua», C. L. Striker – J. S. Ackermann (επιμ.), *Architectural Studies in Memory of Richard Krautheimer*, Mainz 1996, 83-86. Η ίδια, «Spolia. Damnatio and renovatio memoriae», *Memoirs of the American Academy in Rome* 42 (1997), 117-148. Η ίδια, «Roman Architectural Spolia», *Proceedings of the American Philosophical Society* 145 (2001), 138-161. Η ίδια, «The concept of Spolia», C. Rudolph (επιμ.), A

Companion to Medieval Art: Romanesque and Gothic in Northern Europe, Οξφόρδη 2006), 233-252. R. Ousterhout, «Architecture as a Relic and the Construction of Sanctity: The Stones of the Holy Sepulchre», *The Journal of the Society of Architectural Historians* 62 (2003), 4-23. D. Kinney, «Trophies and Orphans: The Use of Spolia Columns in Ancient Churches», *Sacred Architecture* 29 (2017), 11-17.

¹³ B. Brenck, «Spolia from Constantine to Charlemagne: Aesthetic versus ideology», *DOP* 41 (1987), 103-110. M. Greenhalgh, *The Survival of Roman Antiquities in the Middle Ages*, Λονδίνο 1989. L. De Lachenal, *Spolia: uso e reimpiego dell'antico dal III al XIV secolo*, Μιλάνο 1995. J. Poeschke – H. Brandenburg (επιμ.), *Antike Spolien in der Architektur des Mittelalters und der Renaissance*, Μόναχο 1996. H. Saradi, «The Use of Spolia in Byzantine Monuments: the Archaeological and Literary Evidence», *International Journal of the Classical Tradition* 3 (1997), 395-423. M. L. Conforto, *Adriano e Costantino: le due fasi dell'arco nella valle del Colosseo*, Μιλάνο 2001. J. Elsner, «From the Culture of Spolia to the Cult of Relics: The Arch of Constantine and the Genesis of Late Antique Forms», *Papers of the British School at Rome* 68 (2000), 149-184. G. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, Μόναχο 2000, 7-14, και σποραδικά. S. Bassett, *The urban image of late antique Constantinople*, Cambridge 2004. A. Papaconstantinou, «A Fourth-Century Inventory of Columns and the Late Roman Building Industry», R. Ast – H. Cuvigny – T. M. Hickey – J. Lougovaya (επιμ.), *Papyrological Texts in Honor of Roger S. Bagnall*, Durham, N.C. 2013, 215-230. M. F. Hansen, *The Spolia Churches of Rome: Recycling Antiquity in the Middle Ages*, Aarhus University Press, 2015. J. M. Frey, *Spolia in Fortifications and the Common Builder in Late Antiquity*, Leiden 2016.

¹⁴ B. Kiilerich, «Making Sense of the Spolia in the Little Metropolis in Athens», *Arte medievale*, n.s., 4/2 (2005), 95-114, ειδικά 104. Η ίδια, «Antiquus et modernus: Spolia in Medieval Art – Western, Byzantine and Islamic», A. C. Quintavalle (επιμ.), *Medioevo: il tempo degli antichi*, Μιλάνο 2006, 135-145.

υπερβαίνουν τις δυνατότητες, συνθήκες οριζόμενες από τις δυνατότητες είναι αποφασιστικότερες των επιθυμιών και των θεωρητικών προτιμήσεων ή προθέσεων, έστω και εάν οι δεύτερες ανήκουν σε μια ανώτερη σφαίρα κοινωνικού και θεωρητικού στοχασμού¹⁵.

Αναφορικός προς τις δυνατότητες, όλα δείχνουν ότι μετά τον 6ο αιώνα, σε μεγάλα τμήματα της πάλαι ποτέ Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας το αρχαίο οδικό δίκτυο ήταν τελείως υποβαθμισμένο και σχεδόν παντού άμαξες και οχήματα φόρτου ήταν ένα σχεδόν άγνωστο είδος. Η τέχνη του μαρμάρου δεν πλησίαζε καν τις αρχαίες επιδόσεις και σχεδόν το μόνο υλικό της ήταν τα αρχαία αποθέματα: κτίσματα για τα οποία η διοίκηση επέτρεπε την διάλυση και λίθοι αποσπασμένοι ήδη από αρχαία κτήρια, ή ενίοτε διατηρούμενοι σε αρχαίες, πάλαι ποτέ κρατικές αποθηκευτικές περιοχές, όπως π.χ. η *Marmorata* στη Ρώμη¹⁶. Κατά το εφαρμοζόμενο τότε σχετικό με το θέμα δίκαιο, αντίστοιχο προς το νυν “Μεταλλευτικό”, οι ενσωματωμένοι στα δημόσια κτήρια λίθοι πρακτικώς εξομοιώνοντο με τα κοιτάσματα των πάλαι ποτέ λατομείων και ως εκ τούτου ήταν κατά τον αυτό τρόπο εκμεταλλεύσιμοι όπως και τα τυχόν απομένοντα κατάλοιπα στα αρχαία λατομεία¹⁷.

Η αναχρησιμοποίηση μεγάλων λαξευτών λίθων είναι ένα καλά γνωστό φαινόμενο, του οποίου όμως η χρονική και γεωγραφική έκταση δεν έχει επαρκώς αποτιμηθεί. Μια κάπως αναλυτικότερη εξέταση περιπτώσεων δείχνει ότι τα κτίσματα με αναχρησιμοποιημένους ξεστούς λίθους ήταν πάμπολλα ακόμη και κατά την κλασική αρχαιότητα. Με την πτώση του αρχαίου κόσμου η αναχρησιμοποίηση των αρχαίων λίθων, ιδίως των μονολιθικών κορμών κιόνων, έγινε κανόνας με ελάχιστες εξαιρέσεις και δεν σπανίζουν οι περιπτώσεις χρήσεως μονολιθικών κορμών κιόνων ακόμη και ως επιστυλίων ή δοκών, ή ανωφλίων, όπως π.χ. στον Παρθενώνα μετά την επιδρομή των Ερούλων (Εικ. 1)¹⁸ ή στα τείχη της Θεσσαλονίκης¹⁹ ή ως προβόλων, όπως π.χ. στην Παρηγορήτισσα της Άρτης²⁰.

Οι αναγνωριζόμενες περιπτώσεις αναχρησιμοποίησης λίθων παντός είδους είναι ποικίλες και πολυάριθμες. Τούτο επιτρέπει, αλλά και υπαγορεύει διακρίσεις και κατατάξεις των αναχρησιμοποιημένων λίθων, όπως:

1. Φυσική σύσταση (π.χ. πώρος, ασβεστόλιθος, μάρμαρο, κ.α.).
2. Αρχικό σχήμα: (α) απλοί ορθογώνιοι, (β) σπόνδυλοι κιόνων, (γ) λίθοι με διακοσμητικές προεξοχές, κυμάτια κλπ, (δ) μονόλιθοι κορμοί κιόνων, (η και θ) βάσεις και κιονόκρανα, (ι) επιτύμβιες στήλες κ.τ.τ., (κ) σαρκοφάγοι, (λ) βάθρα αγαλμάτων, (μ) λίθοι ελαιουργείων κ.α.
3. Βαθμός μεταποίησης κατά την αναχρησιμοποίηση: (α) ουδεμία, (β) ολίγη, (γ) εκτεταμένη, (δ) ολική αναλάξευση, (ε) διαίρεση σε μικρότερα κανονικά στοιχεία –σε αυτή την κατηγορία δεν εμπίπτει ο τεμαχισμός σε ακανόνιστα θραύσματα για αργολιθοδομές²¹, ούτε ο μικροτεμαχισμός για παραγωγή ασβέστου.
4. Θέση αναχρησιμοποίησης: (α) θεμέλια, (β) τοίχοι, (γ) κίονες, (δ) πεσσοί, (ε) κατώφλια, (ζ) παραστάδες,

¹⁵ Αναφορικός προς την οψίμως υπερβάλλουσα ιδεολογική ερμηνεία του φαινομένου της αναχρησιμοποίησης, ως λεχθεί μόνον το εξής: η ιδεολογική αιτιότητα θα είχε περισσότερα υπέρ αυτής εάν κατά τους μέσους χρόνους, παρήγοντο σε λατομεία και εργαστήρια μονόλιθοι μαρμάρينوι κίονες παρόμοιοι με τους αρχαίους. Τότε μόνο θα άρμοζε η έννοια της επιλογής: επιλογή μεταξύ δύο δυνατοτήτων, μεταξύ αρχαίων και νέων. Επειδή όμως τέτοια παραγωγή δεν υπήρχε, η αναχρησιμοποίηση αρχαίων κιόνων ήταν (με τα τότε οικονομοτεχνικά δεδομένα) απλώς η τεχνικώς μόνη δυνατή λύση. Βεβαίως, ακόμη και υπ’ αυτόν τον όρο, ο ανθρώπινος νους αυθορμήτως νοηματοδοτεί και αναπτύσσει ιδεολογήματα. Όμως από αυτό το σημείο έως την εσχάτως προτεινόμενη πληθώρα ιδεολογικών κινήτρων η απόσταση είναι πολύ μεγάλη και σε πλήρη αντίθεση προς την απουσία επαρκών μαρτυριών.

¹⁶ J. Clayton Fant, «Rome’s Marble Yards», *Journal of Roman Archaeology* 14 (2001): 167-197.

¹⁷ J. Alchermes, «Spolia in Roman Cities of the Late Empire: Legislative Rationales and Architectural Reuse», *DOP* 48 (1994), 167-178.

¹⁸ Μ. Κορρές, *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, 4, Αθήνα 1994, 61, 104, εικ. 24, 57, πίν. 6, 8, 9.

¹⁹ Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης: από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*. Θεσσαλονίκη 1998.

²⁰ Α. Κ. Ορλάνδος, *Η Παρηγορήτισσα της Άρτης*, Αθήνα 1963.

²¹ Προς το τέλος του 3ου αιώνα τα μάρμαρα της προσόψεως της στοάς του Ευμένους, αν και ήταν σε αρίστη κατάσταση, τεμαχίστηκαν με τη βαριά σε μικρά ακανόνιστα τεμάχια κατάλληλα μόνον για φτηνές αργολιθοδομές θεμελίων, βλ. Μ. Κορρές, *Η στέγη του Ηρωδείου και άλλες γιγάντιες γεφυρώσεις*, Αθήνα 2014, 138 κ.ε., σημ. 33 και 40, εικ. Β6.9. Εξαιρέθηκαν εκείνα του γείσου της στέγης που κατέληξαν στο υστερορωμαϊκό προσκήνιο του διονυσιακού θεάτρου.

(η) ανώφλια, κιονίσκοι, πεσσίσκοι, θωράκια κ.α. (θ) στοιχεία τέμπλων, αμβώνων (Εικ. 2), θρόνων κλπ²², αλλά και φρεατοστόμια, περίτεχνα όπως π.χ. στην Βενετία²³, η στοιχειώδη, όπως π.χ. στην περίπτωση πλείστων ιωνικών σπονδύλων των Προπυλαίων, οι οποίοι υπέστησαν την αναγκαία προς τούτο αναλάξευση περί το 1800²⁴, ή και βάσεις μηχανών ή αντίβαρα σε ελαιοπιεστήρια, όπως π.χ. συνέβη με σχεδόν όλους τους σπονδύλους των κίωνων του ναού του Άρως στην Αθήνα.

5. Βαθμός συμφωνίας της νέας χρήσεως προς την αρχική: (α) ουδεμία, π.χ. σπόνδυλοι σε τοίχους, όπως π.χ. στον ναό της Θεοτόκου στη Σκριπού, ή σε τείχη, όπως π.χ. στο υστερορρωμαϊκό των Αθηνών²⁵ ή στην βόρεια και την ανατολική πλευρά του Κάστρου της Πάρου²⁶. (β) μερική συμφωνία, π.χ. όπως στοιχεία κίωνων στην Καταπολιανή της Πάρου²⁷. (γ) πλήρης συμφωνία, π.χ. όπως στις νέες κιονοστοιχίες στο εσωτερικό του Παρθενώνος (Εικ. 1), ή όπως π.χ. σε πάμπολλες εκκλησίες με αρχαίους κίονες.
6. Βαθμός συμφωνίας της νέας αρχιτεκτονικής-οικοδομικής-στατικής λειτουργίας προς την αρχική: (α) ουδεμία, όπως π.χ. στο ως άνω 5α, ή όπως, όταν μονόλιθοι κίονες έγιναν ανώφλια (και δοκοί) κατά την υστερορρωμαϊκή επισκευή του Παρθενώνος (βλ. ανωτέρω και Εικ. 1), ή κατά την βυζαντινή αναμόρφωση των τειχών της Θεσσαλονίκης. (β) μερική, όπως π.χ. όταν αρχαία τοξωτά υπέρθυρα τοποθετήθηκαν επάνω από τα ανώφλια της Γοργοεπηκόου, ή όπως, όταν επί Κωνσταντίνου Μονομάχου οι κορμοί των κίωνων του ναού της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ βραχύνθηκαν στο ήμισυ του αρχικού ύψους των²⁸. (γ) πλήρης, όπως π.χ. στο ως άνω 5γ.
7. Ελευθερία και βαθμός αρχιτεκτονικής-καλλιτεχνικής εκμεταλλεύσεως: (α) ουδεμία, όπως π.χ. στα μεσαιωνικά τείχη του Baalbek ή σε τμήματα της ρωμαϊκής φάσεως των τειχών της Θεσσαλονίκης²⁹. (β) ολίγη, όπως π.χ. στο υστερορρωμαϊκό τείχος της Αθήνας, στην υστερορρωμαϊκή αναμόρφωση των τειχών της Θεσσαλονίκης³⁰ ή στο Μπούρτζι της Καρύστου³¹. (γ) μέτρια, όπως π.χ. στην υστερορρωμαϊκή φάση του ναού του Κρόνου στο Forum της Ρώμης (με εντόνως ανισοπαχείς κίονες)³². (δ) μεγάλη, όπως στη Γοργοεπήκοο (βλ. κατωτ.) και (ε) έξοχη, όπως στην αψίδα του Κωνσταντίνου στη Ρώμη³³.
8. (εάν υπάρχουν πληροφορίες) Διοικητικό επίπεδο πρωτοβουλίας, σχεδιασμού και εκτέλεσης: κρατικό, περιφερειακό κοσμικό, εκκλησιαστικό, ιδιωτικό κ.ά.³⁴.

Η συστηματική εξέταση των μνημείων αποδεικνύει ότι με ελάχιστες εξαιρέσεις η αναχρησιμοποίηση ήταν κατά τους μέσους χρόνους ο μόνος τρόπος εξασφάλισης των απαιτητικότερων οικοδομικών-αρχιτεκτονικών στοιχείων των νέων κτηρίων (κανονικοί κίονες, επιστύλια, γείσα θυρώματα, αξιόλογοι γωνιόλιθοι κλπ). Εκτός αυτού τα υπάρχοντα παραδείγματα, ων ουκ έστιν αριθμός, καλύπτουν περίπου την πλειονότητα των ως άνω κριτηρίων 1 έως 7.

²² Στην Ραβέννα, ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα περίπτωση η μετατροπή σπονδύλου σε άμβωνα του ναού της Αγίας Αγάθης, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τής Μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα 1954, 563.

²³ A. Rizzi, *Vere da pozzo di Venezia*, Βενετία 1981, 32007.

²⁴ Μ. Κορρές – Χ. Μπούρας, *Μελέτη αποκαταστάσεως του Παρθενώνος*, Αθήνα 1983, 397.

²⁵ H. A. Thompson – R. E. Wycherley, *The Athenian Agora*, XIV, Princeton 1972. W. B. Dinsmoor Jr., «Anchoring two floating temples», *Hesperia* 51 (1982), 410, 415-418.

²⁶ G. Gruben, «Naxos und Paros, vierter vorläufiger Bericht», *Archäologischer Anzeiger* 1982, 179-180, 204, εικ. 14 (πύργος), 21 (βόρειο τείχος). Ο ίδιος, «Der Burgtempel A von Paros», *Archäologischer Anzeiger* 1982, 199, εικ. 1, εικ. 6 (ανατολικός τείχος).

²⁷ Gruben, «Naxos und Paros», ό.π., 627, εικ. 5b.

²⁸ Ch. Coüasnon, *The Church of Holy Sepulchre in Jerusalem*, Λονδίνο 1972, 30-31. R. Ousterhout, «Rebuilding the Temple:

Costantine Monomachus and the Holy Sepulchre», *Journal of the Society of Architectural Historians* 48 (Μάρτ. 1989), 66-78.

²⁹ Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, ό.π. (υποσημ. 19), 33.

³⁰ Ό.π., 107-108, εικ. 86-89.

³¹ H. R. Goette, «Der sog. römische Tempel von Karystos. Ein Mausoleum der Kaiserzeit», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung* 109 (1994), 259, 300. Π. Ανδρούδης, «Το επιθαλάσσιο οχυρό «Μπούρτζι» της Καρύστου», *ΑΕυβΜ ΛΘ'* (2010-2012), 47-49, εικ. 3, 4, 6-8, 12, 14-16.

³² P. Pensabene, *Tempio di Saturno*, Ρώμη 1984.

³³ H. P. L'Orange – A. Von Gerkan, *Der Spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens*, Βερολίνο 1939. Conforto, ό.π. (υποσημ. 13). M. L. Conforto, «L'arcodedicato in Roma al trionfo di Costantino», Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλλούχου-Tuffano, *Ηρως Κτίστης, Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Αθήνα 2018, 123-130.

³⁴ Βλ. ό.π. (υποσημ. 13).

Μεταξύ αυτών, παρά τις μικρές διαστάσεις του, ο αθηναϊκός ναός της Παναγίας Γοργοεπηκόου, ως περίπτωση επιτεύξεως υψηλής ποιότητας αποκλειστικώς δι' αναχρησιμοποίησεως ετερόκλητων μαρμάρων, είναι μάλλον το σπουδαιότερο δείγμα του είδους.

Ο ναός της Παναγίας Γοργοεπηκόου και οι λίθοι του

Ο ναός της Παναγίας Γοργοεπηκόου είναι πολύ γνωστός για να χρήξει μιας ακόμη γενικής περιγραφής³⁵. Ότι επομένως ακολουθεί περιορίζεται μόνον σε εκείνα που ενδιαφέρουν την παρούσα μελέτη, δηλαδή τους κοινούς δομικούς λίθους, κυρίως εκείνους των πέντε πρώτων στρώσεων της εξωτερικής λιθοδομής, κάποιους άλλους υψηλότερα κείμενους, αλλά και τους απαραίτοντες τα γείσα, τις γωνίες των κεραίων και τα τοιχώματα του τρούλλου.

Εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, λίθοι με ανάγλυφες μορφές, εικονιστικές, ή συμβολικές, που έχουν ήδη τύχει ικανής προσοχής, δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσης. Ασχέτως αυτού, όπου επιπίπτει, χρησιμοποιείται η θεσπισμένη από τους Karl Michel και Adolf Struck αρίθμηση³⁶.

Ο αναγνώστης παρακαλείται για επιείκεια έναντι της εκ μέρους του συγγραφέως χαλαρής τήρησης όρων, όπως κτήριο ή κτίσμα, κρηπίς, ορθοστάτης, γείσο, κυμάτιο, συνδετήριο, για την οποία οφείλεται κάποια δικαιολόγηση: δυστυχώς η απουσία μονοσήμαντων δεδομένων για το είδος των κτισμάτων προέλευσης των λίθων, σε κάποιες περιπτώσεις δεν επιτρέπει βεβαιότητα ως προς τους αρμόζοντες όρους: κτήριο ή γενικότερα κτίσμα; Επίσης η καταχρηστική τοποθέτηση άσχετων προς κανονικά γείσα προεξοχών στα όρια τοίχων και στεγών προκαλεί αμηχανία κατά την αναζήτηση της αρμόζουσας ορολογίας. Ο όρος κυμάτιο κανονικά αναφέρεται στα γνώριμα σε όλους δωρικά, λέσβια, ιωνικά και κοιλόκυρτα γραμμικά κοσμήματα της κλασικής αρχιτεκτονικής και κάθε άλλης συστηματικής αρχιτεκτονικής μορφολογίας (π.χ. γοθτική). Στην παρούσα περίπτωση θέση κυματοφόρων επιστέψεων επέχουν επίσης ιωνικές βάσεις τοίχων ή βάθρων απαραίτιζόμενες από τα γνωστά στοιχεία, σπείρα και σκοτία, αλλά και από κανονικά κυμάτια, οπότε για την αποφυγή μακροσκελών διευκρινίσεων με τους όρους γείσα και κυμάτια εννοούνται συνήθως και οι ιωνικές βάσεις τοίχων ή βάθρων. Με δεδομένα την εν λόγω ετερογένεια και τη δυσκολία ακριβούς μετρήσεως λόγω ακανονιστίας πλείστων λίθων ή εξ αιτίας κονιαμάτων προσκόλλησης κεράμων και αρμολογημάτων οι μετρήσεις δεν προχωρούν πέραν της ακριβείας τάξεως ±2,5 χιλιοστών. Εκτός αυτού η έκφραση διαστάσεων σε πόδες, και υποδιαιρέσεις αυτών, όταν αναφέρεται στον κτήριο εννοείται σε μετρικό σύστημα της δικής του εποχής (πόδες και δωδέκατα), ενώ όταν αναφέρεται σε αναχρησιμοποιημένους λίθους εννοείται σε αρχαίους πόδες (ιωνικούς ή ρωμαϊκούς) και δακτύλους μικρούς ή ενίοτε μεγάλους (δέκατα έκτα ή ενίοτε δωδέκατα).

Ο τεχνικός όρος *φάλκα* απαραίτητος σε κάθε πραγμάτευση αναχρησιμοποίησης αρχιτεκτονικών μελών, δηλώνει την λίκν διαδεδομένη μέθοδο τεμαχισμού με σκοπό την αποφυγή μεγάλης απώλειας υλικού, αλλά και την αποφυγή της πρίσεως, η οποία, αν και παρέχει πολύ τελειότερο αποτέλεσμα, είναι εξόχως χρονοβόρα και δαπανηρή. *Φάλλες* ονομάζονται στενές ικανού βάθους λαξεύσεις κατά μήκος της επιθυμητής θέσης τομής, οι οποίες αδυνατίζουν τόσο την διατομή, ώστε να αποφεύγεται η ανεπιθύμητη εκτροπή της διάσχισης και η εξ αυτής έτι

³⁵ K. Michel – A. Struck, *Die mittelbyzantinischen Kirchen Athens, Athenische Mitteilungen XXXI* (1906), 279-324, πίν. XX (εικ. 1: διαμήκης τομή 2: εγκάρσια τομή στον νόρθηκα 3: εγκάρσια τομή στον τρούλλο 4: κάτοψη 5: κάτοψη τρούλλου 6: κεράμωση). XXI (εικ. 1-4: δυτική όψη, νότια όψη, ανατολική όψη, βόρεια όψη, αντιστοιχώς 5: παράθυρο αψίδος 6: παράθυρο κόγχης 7: τμήμα κεράμωσης 8: πεσός 9: εσωτερικό, κεντρική θύρα 10: εσωτερικό, αριστερή θύρα 11: εσωτερικό, δεξιά θύρα). P. Steiner,

«Antike Skulpturen an der Panagia Gorgoepikoos zu Athen», ό.π. 325-341. X. Μπούρας, *Βυζαντινή Άθήνα*, Αθήνα 2010, 158-165, με συμπληρωματικές βιβλιογραφικές αναφορές στη σ. 165.

³⁶ Michel – Struck, ό.π., πίν. XXI, εικ. 1-4 με αρίθμηση των αναγλύφων, από 1 έως 99. Η αρίθμηση αυτή χρησιμοποιήθηκε έκτοτε από τους κατά καιρούς μελετητές, συμπεριλαμβανομένου του Μπούρα, όχι όμως από την B. Kiilerich, η οποία προτίμησε μια δική της Kiilerich, «Making Sense», ό.π. (υποσημ. 14), 95-99 σημ. 8.

μεγαλύτερη αχρήστευση του λίθου. Ενώτε στον πυθμένα της φάλακας ανοίγονται βαθύτερες υποδοχές σφηνών για καλύτερη εξυπηρέτηση του σκοπού.

Η δομή του ναού με μεγάλους ορθογώνιους λίθους, η απλότητα της σύνθεσης, η κανονικότητα των σχημάτων, ολικού και επί μέρους, η ισότητα ομόλογων διαστημάτων και η απουσία παραμορφώσεων, είναι συνθήκες που διευκολύνουν την κατανόηση του σχεδίου του και των οικοδομικών αυτού λεπτομερειών. Αρκεί μόνον να ληφθεί υπ' όψιν ότι το αρχικό δάπεδο λανθάνει περίπου 15 εκ. υπό το νυν πολυτελές μαρμάρινο δάπεδο (Εικ. 7, τμήμα 6)³⁷, και ότι, ως εκ τούτου, τα καθ' ύψος μετρικά στοιχεία πρέπει να αναφέρονται στην αρχική στάθμη κατωφλίων και δαπέδων, ενώ τα σχετικά με τους πάλαι ποτέ κίνες μόνον εμμέσως μπορεί να ορισθούν.

Με αυτές τις προϋποθέσεις η γενική σύνθεση συνοψίζεται ως εξής (οι τονισμένοι αριθμοί δηλώνουν υποθετικούς πόδες μήκους ~28,5 εκ., οι δις τονισμένοι αριθμοί δηλώνουν δωδέκατα ποδός): πλάτος 26', μήκος 40', ύψος (από το αρχικό δυτικό κατώφλιο) έως τα κορινθιακά επίκρανα 16', έως την άνω ακμή του οριζοντίου γείσου της όψεως 17', πλάτος κεραίων 12', ύψος όψεων κεραίων, πλην της ανατολικής, 7' και 10', σε ακμή και άξονα αντιστοίχως, πλάτος και ύψος δυτικής θύρας 5' (όπου η ακριβής τιμή του υπαγορεύθηκε από το υπέρ το ανώφλιο αρχαίο μονολιθικό τόξο) και 9', πλευρικών θυρών (εντός του πλαισίου), 4' και 7', πάχος δυτικού και ανατολικού τοίχου 2'6'', πάχος τοίχων στις πλευρές του νάρθηκος 2'3'', πάχος ενισχυμένων τμημάτων των πλευρικών τοίχων 2'8''.

Στο εσωτερικό: πλάτος νάρθηκος 10', πλάτος κεραίων 8½', ύψος έως γενέσεις θόλων κεραίων 20', έως κοσμητή εδράσεως τρούλλου 26' (όσο το πλάτος του ναού), έως την κλείδα του τρούλλου 38' έως το υπέρ την κλείδα κορυφαίο σημείο 40' (όσο το μήκος του ναού).

Στα ανωτέρω ως προστεθεί ότι έως ύψους 10½' (από στάθμης κατωφλίων) η δομή των τοίχων, εξαιρουμένης της ανατολικής πλευράς, ακολουθεί ένα πρακτικώς ισόδομο σύστημα. Οι σειρές α και β απαρτίζονται κυρίως από μεγάλους πειραϊκούς λίθους. Οι σειρές γ και δ απαρτίζονται κυρίως από μεγάλα ορθογώνια μάρμαρα ύψους τάξεως δύο ποδών. Οι σειρές ε και ζ απαρτίζονται κυρίως από μεγάλα επιμήκη μάρμαρα, τα οποία με ελάχιστες εξαιρέσεις είναι κατά ένα περίπου τρίτο χαμηλότερα των υποκειμένων σειρών. Αμέσως ψηλότερα ακολουθεί η κύρια ζώνη αναγλύφων, ύψους 3½', εκτεινόμενη σε όλες τις πλευρές, διακοπτόμενη μόνον από το τοξωτό ανώφλιο της θύρας στο μέσον της δυτικής πλευράς. Αμέσως πιο πάνω εκτείνεται μια χαμηλότερη ζώνη περιέχουσα επίσης γλυπτά και ακολούθως η κύρια ζώνη οριζοντίων γείσων, υπεράνω της οποίας, ότι κυρίως δεσπόζει είναι οι περίτεχνες λιθοδομές των κεραίων του σταυρού και του τυμπάνου του τρούλλου.

Το σχέδιο Barsjki³⁸, επαρκώς ακριβές παρά το μικρό του μέγεθος, δείχνει μεταξύ άλλων εξέχουσα κρηπίδα σχηματιζόμενη από μεγάλους ορθογώνιους λίθους. Η κρηπίδα αυτή έναν αιώνα μετά την επίσκεψη του Barsjki ήταν πλέον αθέατη, όπως και μεγάλο μέρος της ανωδομής, κυρίως λόγω των επιχώσεων της τρίτης και τέταρτης δεκαετίας του 19ου αιώνας, των οποίων η υψηλή στάθμη αναγνωρίζεται σε παλαιές απεικονίσεις, όπως εκείνη του Du Monsel και σε παλαιές φωτογραφίες. Με την διαμόρφωση του νυν χαμηλωμένου επιπέδου περί τα μέσα του ίδιου αιώνας, τα επιχώματα απομακρύνθηκαν, αλλά όχι τελείως, με αποτέλεσμα το περιβάλλον τον ναό νέο δάπεδο να αποκρύπτει όχι μόνο την κρηπίδα, αλλά και μέρος της κατώτερης στρώσεως (στρώση α) του τοίχου³⁹.

³⁷ Το 1970-1971, κατά τη διάρκεια εργασιών συντηρήσεως υπό τη διεύθυνση του Παύλου Λαζαρίδη, προϊσταμένου της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, η προσωρινή αφαίρεση δύο πλακών του νεοκλασικού δαπέδου (~1 μ. πίσω από τον αριστερό παραστάτη της κύριας εισόδου και υπό το μεταξύ ιερού και προθέσεως τόξο) επέτρεψε την παρατήρηση του αρχικού δαπέδου, περίπου 15 εκ. υπό το αρχικό (Εικ. 3, σδ1, σδ2). Στην πρώτη θέση διαπιστώθηκε με εισχώρηση στον αρόμ σύρματος το οποίο κατέληγε σε άγκιστρο, ότι η μερικώς αποκαλυφθείσα μαρμάρινη πλάκα έχει πάχος ~25 έως 30 εκ.! Βάσει αυτών των λιγοστών,

αλλά λίαν χρήσιμων πληροφοριών συντάχθηκαν τα υπό το δάπεδο μέρη της σχεδιαστικής τομής (Εικ. 7, τμ. 6).

³⁸ Michel – Struck, ό.π. (υποσημ. 35), εικ. 30. Για τον Μπάρσκι, βλ. Βασίλι Γκοργκόροβιτς Μπάρσκι, *Τα ταξίδια του στο Άγιον Όρος: 1725-1726, 1744-1745*, επιμ. Π. Μ. Μυλωνάς, Αγιορειτική Εστία – Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009. Επίσης: *The wanderings of Vasily Grigorovich-Barsky to the Holy Places of the East from 1723 to 1747*, Αγία Πετρούπολη 1885.

³⁹ Το δάπεδο αυτό, αρχικά απλό επίπεδο, αντικαταστάθηκε από πολυτελές ψηφιδωτό, το οποίο με τη σειρά του (περί το 2004)

Δυστυχώς, στο σχέδιο Barszki οι γραμμές της κρηπίδος (και μόνον αυτής) συγχέουν τα κατακόρυφα με τα οριζόντια επίπεδα (όπως συμβαίνει, επίτηδες όμως, σε κάποια σχέδια του Escher). Εν πάση περιπτώσει φαίνεται ότι η κρηπίδα είχε στα δυτικά δύο ορατές βαθμίδες, αλλά στα ανατολικά μόνον μία, την ανώτερη. Ακριβέστερες πληροφορίες θα ήταν δυνατές με αβαθή ανασκαφή σε δύο ή τρία σημεία, αλλά προς το παρόν για τη γενική μορφή της κρηπίδος και την τυχόν προέλευση των λίθων αυτής, ή την κατάσταση διατήρησης αυτών μόνον εικασίες είναι δυνατές. Μια από αυτές, η πλέον βάσιμη, είναι ότι το αρχικό κατώφλιο της δυτικής θύρας (βλ. επόμενο) δεν θα μπορούσε μαζί με την εικονιζόμενη από τον Barszki κρηπίδα να αποτελεί αυθεντική ενότητα. Τούτο συμπεραίνεται λόγω της έκκεντρης ως προς την κρηπίδα θέσης του.

Κτίσματα προέλευσης των λίθων, ή άλλως: οι «Δότες»

«Δότης Α»

Το δυτικό κατώφλιο και ο δότης αυτού (Εικ. 3, 7).

Το τωρινό, μόλις 10 εκ. υψηλό κατώφλι της δυτικής θύρας, δύο τεμάχια λευκού μαρμάρου συναρμολογημένα μεταξύ των παραστατών στο αυτό επίπεδο με το δάπεδο της εκκλησίας, είναι επίσης αποτέλεσμα των επεμβάσεων της πέμπτης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Το αυθεντικό κατώφλιο δεν είναι άλλο από τον μεσαίο εκ των τριών προ της εκκλησίας εκτεινόμενων λίθων. Ο εν λόγω λίθος, 10 εκ. χαμηλότερα του νυν κατωφλίου, εκτεινόμενος αφανώς υπό τον δυτικό τοίχο, πρέπει να σχηματίζει άντυγα 5 εκ. στην ίδια γραμμή με την έσω όψη των μονολιθικών παραστατών και να εξέχει αυτής επαρκώς (έως ~20 εκ.) προς το εσωτερικό, ώστε να περιέχει τους αυθεντικούς στροφείς, περίπου 15 εκ. υπό το νυν δάπεδο (Εικ. 7, τμ. 3 και τμ. 6). Βάσει αυτής της συνθήκης, μαζί με το έμπροσθεν της εκκλησίας μέρος, το ολικό πλάτος του λίθου είναι εντυπωσιακό: περίπου 1.05. Όμως ακόμη μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί το μήκος, σχεδόν 2.80 και η έκκεντρη προς νότο τοποθέτηση αυτού.

Απλή παρατήρηση της απότρυψης εκ χρήσεως, η οποία υφίσταται όχι μόνον προ της θύρας, αλλά και προ του δεξιά αυτής τμήματος του τοίχου, βεβαιώνει ότι το κατώφλιο προέρχεται από θύρα πολύ μεγαλύτερου ανοίγματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο η κατεργασμένη με βελόνι ζώνη στο νότιο άκρον του λίθου αναγνωρίζεται ως θέση ενός αρχικού παραστάτου (Εικ. 7, τμ. 3, σημ. β). Βάσει αυτών η θύρα στην οποία ανήκε αρχικά αυτό το κατώφλιο είχε άνοιγμα 2.14, ήτοι 70 εκ. ευρύτερο του νυν και οι παραστάτες της είχαν προς το άνοιγμα πλάτος περίπου 80 εκ., ήτοι περίπου ή σχεδόν διπλάσιο εκείνου των σημερινών. Κατά την επανάχρηση του κατωφλίου στο νυν κτήριο, η σκοπιμότητα συμφωνίας άντυγας και νέων μικρότερης διατομής παραστατών προκάλεσε την ασυνήθιστη εκτός κτηρίου έκθεση του πρόσθιου μέρους του λίθου, την οποία για λόγους συνεχείας έπρεπε να ακολουθούν και οι εκατέρωθεν λίθοι. Η έκκεντρη τοποθέτηση, συνδυαζόμενη με την ύπαρξη του αναγκαίου προς τα αριστερά μεγάλου λίθου, πρέπει να είχε ως κύριο αίτιο την επιθυμία χρησιμοποίησεως ενός έστω εκ των αρχικών στροφών, εν προκειμένω του αριστερού, ώστε να απαιτείται μόνον ένας νέος (ο δεξιός).

Βάσει των προηγούμενων, ο αρχικός δεξιός στροφείας, πρέπει να λανθάνει υπό τον δυτικό τοίχο, 70 εκ. δεξιότερα του αντίστοιχου νέου. Η αρχαία θύρα στην οποία κάποτε ανήκε το κατώφλιο πρέπει να είχε λίαν εντατική χρήση. Τούτο προδίδεται από τις υστερογενείς αντιολισθητικές λαξευτές γραμμώσεις, των οποίων ικανά κατάλοιπα διατηρούνται στο αριστερό μέρος (Εικ. 7, τμ. 3, σημ. β). Η περαιτέρω φθορά του κατωφλίου μετά την ενσωμάτωσή του στην εκκλησία είναι επίσης έντονη, διακρίνεται δε σαφώς της εξ αρχικής χρήσεως, επειδή περιορίζεται στο προ της νυν θύρας μέρος.

αντικαταστάθηκε, πλην της μετά πλοχμού περιμετρικής ζώνης του, με την νυν μαρμαρίνη πλακόστρωση. Για την απορροή των υμβρίων το δάπεδο παρουσιάζει ελαφρά προς δυτικά κλίση

~1,3% και ως εκ τούτου στα ανατολικά αποκρύπτει περίπου το ήμισυ (~30 εκ.) του ύψους της στρώσεως α ενώ στα δυτικά μόλις το ένα τέταρτο αυτού (~15 εκ.).

«Δότης M1» (Εικ. 8)**(μαρμάρινο κτήριο με μασχαλιαίους γωνιολίθους, δότης 38 λίθων)**

Από οικοδομικής απόψεως τα γλυπτά ως πλακοειδή δομικά στοιχεία καταλαμβάνουν μικρό μέρος του πάχους των τοίχων, ενώ οι υποκειμένες στρώσεις της λιθοδομής, απαρτίζονται από κανονικούς ορθογώνιους λίθους, οι οποίοι ευλόγως πρέπει να είναι πολύ παχύτεροι των αναγλύφων. Αλλά πόσο παχύτεροι; Μια πρώτη απάντηση είναι εύλογον να βρίσκεται στις γωνίες όπου οι λίθοι είναι κατά μήκος και πλάτος ορατοί. Η πρώτη αυτή απάντηση όμως σύντομα περιπλέκει τα πράγματα επειδή τα παρατηρούμενα πλάτη των γωνιολίθων της 3ης και της 4ης σειράς, αλλά και των ανατολικών γωνιολίθων της 5ης σειράς, με τιμές από 65 έως 82 εκ., πλησιάζουν το πάχος των τοίχων ή το υπερβαίνουν, χωρίς ωστόσο οι εν λόγω λίθοι να εμφανίζονται στο εσωτερικό του ναού, όπου το μόνο που βλέπει ο επισκέπτης είναι μια κοινή αργολιθοδομή με λίθους συνήθους μεγέθους, οι οποίοι λόγω είδους (ασβεστόλιθοι) πρέπει επί το πλείστον να έχουν πάχος τουλάχιστον 20 εκ.! Ως εκ τούτου εύκολα θα κατέληγε κανείς στο συμπέρασμα ότι οι γωνιολίθοι έχουν την κάτοψη εντόνως τραπεζιοειδή, ώστε να αφήνουν χώρο για την όπισθεν αυτών αργολιθοδομή. Αλλά ούτε και αυτό συμβαίνει. Στην πραγματικότητα, οι εν λόγω γωνιολίθοι, οκτώ τον αριθμό, ως και οι αναφερθέντες δύο της 5ης σειράς, είναι όλοι μασχαλιαίοι (Εικ. 5, 6 και 8). Την ακριβή μορφή αυτών προσφέρει προς παρατήρηση ένας τέτοιος λίθος, κτισμένος στην βόρεια πλευρά του ιερού (σ11 στην Εικ. 6): ο λίθος αυτός, λίαν επιμήκης, είναι τοποθετημένος όρθιος ως πεσσός και ως εκ τούτου δύο πρώην οριζόντιες επιφάνειες αυτού είναι ορατές. Εύκολα λοιπόν αναγνωρίζεται ότι είναι σχήματος Γ, δηλαδή μασχαλιαίος⁴⁰, με πάχος ~42εκ. Η σχήματος Γ φέρουσα επιφάνεια έχει μορφή ανοικτής αναθύρωσης, δηλαδή λείες ταινίες κατά μήκος πρόσθιας και οπίσθιας ακμής και κατά το λοιπόν βαθύτερα κείμενη επιφάνεια, εργασιμένη με βελόνι. Ομοίως είναι εργασιμένες και οι επιφάνειες ώσεως. Στα δύο άκρα υπάρχουν εντορμίες πειδίσχημων συνδέσμων και κοντά στο μέσον οπή ανυψώσεως με λύκο. Η οπή είναι αμφικλινής («καμπάνα») και δικαιολογεί χρονολόγηση στους ρωμαϊκούς χρόνους. Η θέση της ως προς το πάχος ή το μήκος του λίθου είναι έκκεντρη, βρίσκεται όμως υπεράνω του κέντρου βάρους. Ως εκ τούτου οι εν λόγω λίθοι είχαν αυτό το σχήμα εξ αρχής. Καθώς έως τώρα αναγνωρίζονται ήδη δώδεκα ως μασχαλιαίοι (μαζί με έναν που το βραχύ σκέλος του εμφανίζεται στο εσωτερικό δυτικώς της νότιας θύρας (17 στην Εικ. 6), συμπεραίνεται ότι προέρχονται από τουλάχιστον τρεις διαφορετικές στρώσεις των τοίχων του κτηρίου δότη. Τούτο συνδυάζεται και με τη διαπίστωση ότι μασχαλιαίοι και αγελαίοι, εν όλω 38 τεμάχια (μαζί με τους προσκειμένους στην αφίδα), είναι διακριτοί ως προς το ύψος σε τρεις τουλάχιστον ομάδες (υψηλότεροι: 0.62, μεσαίοι: 0.58,7, χαμηλότεροι: 0.57,5).

«Δότης M2» (Εικ. 8)**(μαρμάρινο κτήριο με λίθους πάχους 37 εκ. και ύψους ~52 εκ., δότης τεσσάρων λίθων)**

Οι λίθοι αυτοί είναι καθ' όλα παρόμοιοι με εκείνους του M1, διακρίνονται όμως αυτών λόγω του μικροτέρου πάχους και ύψους. Εξ αυτών οι δύο μακρότεροι έχουν χρησιμοποιηθεί στον μεσότοιχο (σ5 και σ10 στην Εικ. 4), ενώ οι δύο άλλοι, μετά από δραστηκή βράχυνση του μήκους των και αναλάξευση στον νυν αμβλυγώνιο τύπο τους, είναι κτισμένοι ως παραστάτες του διλόβου παραθύρου του ιερού.

«Δότης Π1»**(κλασικό κτήριο με πειραϊκούς τετραποδιαίους λίθους, δότης 23 λίθων)**

Οι λίθοι της στρώσεως β (Εικ. 4), πειραϊκοί όπως αναφέρθηκε ήδη, εν όλω 18, διακρίνονται για την έξοχη τέχνης

⁴⁰ Αρχαίος όρος, βλ. Α. Κ. Ορλάνδος – Ι. Τραυλός, *Λεξικόν αρχαίων αρχιτεκτονικών όρων*, Αθήνα 1986, 175. Ένας μασχαλιαίος

στην Πάρο, παρόμοιας τέχνης με τους προκειμένους, αποδίδεται από τον Gruben σε ιωνικό περιστύλιο, το υποτιθέμενο «Ιερό

κατεργασία, την εισέχουσα κάτω ταινία και την διακοσμητική διάστιξη της επιφάνειας με λεπτότατο εργαλείο, από την οποία εξαιρείται (ως συνήθως) μια στενή περιμετρική ζώνη. Ένας εξ αυτών, τοποθετημένος στην βορειοδυτική γωνία, είναι εξ αρχής γωνιαίος, ενώ στις άλλες τρεις γωνίες είναι τοποθετημένοι κοινοί αγελαίοι, εκ των οποίων ο ευρισκόμενος στη νοτιοδυτική γωνία παρουσιάζει επιμελέστατη αναλάξευση της μικρής πλευράς του, πλάτους δύο (αρχαίων) ποδών, περιλαμβάνουσα και την μόρφωση κάτω ταινίας, με αποτέλεσμα να εναρμονίζεται πλήρως προς τον προσκείμενο αγελαίο. Αντιθέτως, οι τερματίζοντες στην ανατολική πλευρά απλώς εμφανίζονται επ' αυτής την (αρχική) επιφάνεια ώσεως, με χαρακτηριστική αναθύρωση. Στην ίδια ομάδα ανήκουν ακόμη ένας λίθος της βόρειας πλευράς κατ' εξαίρεση τοποθετημένος στην στρώση γ (τρίτος από την βορειοδυτική γωνία) και τέσσερις, τοποθετημένοι στην στρώση α, με το πρόσωπο προς τα κάτω, στο εκατέρωθεν του νάρθηκος μέρος (Εικ. 3). Κάποιοι λίθοι της στρώσεως β με καλώς διατηρημένο πρόσωπο διακρίνονται για τα επ' αυτών εγγάρακτα τεκτονικά σημεία, τα περισσότερα των οποίων αναγνωρίζονται. Όπως φαίνεται ακολουθούν το εξής σύστημα: E/, E//, E/// κ.ο.κ., Z/, Z//, Z///⁴¹ κ.ο.κ., H/, H//, H/// κ.ο.κ., ανταποκρινόμενο μάλλον σε διάκριση στρώσεων E, Z, H, Θ και τάξεως /, //, /// κ.ο.κ.⁴². Πράγματι, και στην παρούσα περίπτωση τα ύψη διαφέρουν. Λίθοι της σειράς E έχουν ύψος 64 εκ., ενώ λίθοι της σειράς H έχουν ύψος 60 εκ. Οι αναχρησιμοποιημένοι στην πρώτη στρώση λίθοι εμφανίζουν προς τα έξω έδρα και επομένως μόνα στοιχεία κατάταξης τους στην ίδια ομάδα (Δότης II) είναι οι διαστάσεις, η ύλη και η κλασικής τέχνης ομάλυνση.

«Δότης Π2»

(ρωμαϊκό κτίσμα με πειραϊκούς πενταποδιαίους ορθοστάτες, δότης 9 ή 10 λίθων)

Η πρώτη στρώση του βορείου και του νοτίου τοίχου του ναού (Εικ. 3), αποτελούμενη επί το πλείστον από μεγάλους πειραϊκούς λίθους (μήκη έως 158 εκ.), εξέχει εμφανώς και ενίοτε χαρακτηρίζεται ως κρηπίδα. Ωστόσο η θέση της ψηλότερα από το δάπεδο δεν δικαιολογεί ακριβώς αυτό τον χαρακτηρισμό και το μικρό της ύψος δεν δικαιολογεί τον χαρακτηρισμό της ως ορθοστάτη. Εξαιρουμένων των προαναφερθέντων τεσσάρων τετραποδιαίων λίθων (του Δότη II), απομένουν δέκα λίθοι, πέντε στον βόρειο τοίχο και πέντε στον νότιο, εν γένει πενταποδιαίοι, πλην του δεύτερου της βόρειας πλευράς, ο οποίος είναι εξαποδιαίος. Οι λίθοι είναι όλοι τοποθετημένοι με το ένα πρόσωπο προς τα κάτω, ώστε το αρχικό διποδιαίο πάχος τους να είναι το νυν ύψος τους, και το αρχικό ύψος τους να είναι το νυν πάχος τους. Όπως δείχνουν επιφάνειες ώσεως και εδράσεως, οι πενταποδιαίοι λίθοι, αλλά και ο εξαποδιαίος, αποτελούσαν ορθοστάτη ύψους ~80 εκ. (2 πόδες και $\frac{3}{4}$). Κοινά οικοδομικά χαρακτηριστικά αυτών των λίθων, βάσει των οποίων αποδίδονται σε τοίχο της ρωμαϊκής εποχής είναι: άνω έδρα με κεντρική οπή αμφικλινούς λύκου (εξάρτημα ανυψωτικού συστήματος), εντορμίες πειόσχημων συνδέσμων και εντορμίες γόμφων με προσκείμενες αύλακες μολυβδοχόησης (Εικ. 3 και 8, Π1). Στην κάτω έδρα των λίθων εμφανίζονται μικρές τετράγωνες οπές με κατάλοιπα των εντός αυτών πάλαι ποτέ σιδηρών γόμφων. Μια παρόμοια οπή εμφανίζεται σε έναν από τους τετραποδιαίους λίθους (ένδειξη αρχικής θέσεως ως γωνιαίος;). Καθώς το κάτω μέρος της όψεως της πρώτης στρώσεως αποκρύπτεται από την περίξ πλακοστρωμένη επίχωση, δεν είναι δυνατή η παρατήρηση ενδείξεων δηλωτικών της τυχόν αρχικής θέσεως κάποιων πενταποδιαίων λίθων ως γωνιαίων.

«Δότης M3»

(ρωμαϊκό κτίσμα με πυκνούς ψευδοαρμούς, δότης ~27 λίθων)

Τα εκ πεντελικού μαρμάρου αρχιτεκτονικά μέλη μεταξύ παραθύρων και κιονίσκων στον τρούλλο⁴³, στις γωνίες

της Εστίας». Gruben, «Naxos und Paros», ό.π. (υποσημ. 26), 642. Σπανιότατη περίπτωση του είδους αποτελούν τα μασχαλιαίων επιστύλια της προστάσεως των Καρνατίδων.

⁴¹ Περιέργως δύο λίθοι της δεύτερης σειράς, ο βορειοδυτικός και ο επόμενος της βόρειας πλευράς, φέρουν το ίδιο σημάδεμα,

παραλλαγή του γραμμαιός Z (:) και τρεις όρθιες γραμμές δεξιά του.

⁴² U. Weber, *Versatzmarken im antiken griechischen Bauwesen*, Wiesbaden 2013, 4-8, 344, 362.

⁴³ Λόγω του μικρού πάχους του τιμπάνου, η χρησιμοποίηση των αρχαίων μαρμάρων έγινε δυνατή σε αυτό μόνο μετά από

της βάσεως αυτού, ως και στις ακμές των κεραιών, εξαιρουμένης της ανατολικής, είναι λίαν χαρακτηριστικά, λόγω των ταινιών, οι οποίες εκτείνονται σε δύο ή τρεις συνεχόμενες ακμές, αλλά και σε ενδιάμεσες θέσεις, στο μέσον ή στο ένα τρίτο και στα δύο τρίτα του νυν ύψους –και πριν μήκους– αυτών των λίθων (Εικ. 9).

Οι λίθοι ανήκουν στο μετά ψευδοαρμών σύστημα, το οποίο ακολουθείται όπου χάριν της μορφής προβλέπονται περισσότεροι μικρότεροι λίθοι, ενώ χάριν οικονομίας (κατεργασίας, προμήθειας συνδετηρίων στοιχείων-σύνδεσμοι, γόμφοι), αλλά και για μεγαλύτερη στερεότητα, προτιμώνται μεγαλύτερα δομικά στοιχεία επί των οποίων με ψευδοαρμούς και άπεργα επιτυγχάνεται η μίμηση της μορφολογικώς επιθυμητής εκ μικρότερων λίθων δομής. Στην παρούσα περίπτωση οι λίθοι μμούνται δύο ή τρεις διαδοχικούς λίθους μήκους ~56εκ. και ύψους ~38 εκ. Στις πλευρές των κεραιών διαπιστώνεται ότι οι πάχους ~50εκ. λίθοι έχουν λείες επιφάνειες έδρασης μόνον πλησίον των κατά μήκος αρμών, ενώ κατά τη λοιπή έκτασή τους οι οριζόντιες επιφάνειες είναι εργασμένες σε βάθος με βελόνι. Το σύστημα αυτό ήταν σύνηθες μόνον κατά τη ρωμαϊκή εποχή (π.χ. μνημείο Φιλοπάππου). Κατά πάσαν πιθανότητα ο δότης των εν λόγω λίθων ήταν ένα ρωμαϊκό μαυσωλείο.

«Δότης Ι» (Εικ. 10)

(κτίσμα παρόμοιο με το μνημείο του Λυσικράτους)

Στην πέμπτη στρώση του νοτίου τοίχου, μέσου ύψους ~39 εκ., τα παρά την νοτιοδυτική γωνία δύο επιμήκη πεντελικά μάρμαρα διακρίνονται της λοιπής λιθοδομής λόγω της ελαφράς κυρτότητας του προσώπου αυτών. Η κυρτότητα αυτή δεν είναι τυχαία. Με απλή παρατήρηση διαπιστώνεται ότι αποτελεί μέρος κανονικής κυλινδρικής επιφάνειας, όπως σε πολλές άλλες περιπτώσεις παραγωγής επιμήκων λίθων δι' αναλαξεύσεως μονολιθικών κορμών κίωνων. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται αρχικά η σκέψη του παρατηρητή, δεδομένου ότι και τα νερά του μαρμάρου διήκουν ακριβώς κατά το μήκος, το οποίο στο μεγαλύτερο τεμάχιο φθάνει τα 2.47 μ. Η αποτύπωση με μεγάλο προφιλόμετρο επιβεβαίωσε την κανονικότητα της κυλινδρικής επιφάνειας και ομοίως επέτρεψε τον υπολογισμό της ακτίνας καμπυλότητας. Το αποτέλεσμα, ακτίνα ίση προς 1.05 ± 0.02 ή διάμετρος ίση προς 2.10 ± 0.04 είναι καθ' εαυτό εντυπωσιακό, επειδή μονόλιθοι κίονες αυτού του μεγέθους υπάρχουν λιγοστοί μόνον, επί το πλείστον γρανίτινοι ρωμαϊκοί και πάντως εκτός Ελλάδος. Μόνη δυνατή απομένει η αναγνώριση των δύο κυρτών λίθων ως τεμαχίων μιας αρχικής πλάκας ύψους 2.47 και πλάτους ενός σχεδόν μέτρου, η οποία, όπως άλλες πέντε της αυτής μορφής, θα αποτελούσε μέρος του κυκλικού τοίχου μνημείου όμοιου προς το μνημείο του Λυσικράτους. Το ίδιο το μνημείο του Λυσικράτους, του οποίου ένα ολόκληρο τοίχωμα είχε αφαιρεθεί προ πολλού, αποκλείεται λόγω μεγαλύτερας διαμέτρου και διαφορετικού υλικού των σωζόμενων τοιχωμάτων του, παραμένει ωστόσο χρησιμότητα ως συγκριτικό στοιχείο, επειδή η αναλογία της διαμέτρου των τοιχωμάτων του προς το ύψος αυτών επαναλαμβάνεται ακριβώς στο κάπως μικρότερό του άγνωστο κτίσμα και δότη των εν λόγω λίθων της εκκλησίας. Η σχετική θέση αυτών των λίθων ως τεμαχίων μιας αρχικώς ενιαίας πλάκας υπολογίζεται με σύγκριση των νερών του μαρμάρου. Τα δύο τεμάχια δεν είναι συναρμόσιμα επειδή ο χωρισμός τους δεν θα ήταν δυνατός χωρίς την τεχνική της φάλακας και η δόμησή τους στην εκκλησία δεν θα ήταν δυνατή χωρίς αναλάξευση των μακρών πλευρών τους καθέτως προς την χορδή του τόξου καμπυλότητας.

Μερικοί εγχάρακτοι σταυροί, νυν ανάστροφοι, πλαγιαστοί δε ως προς την αρχική στάση του λίθου, δηλώνουν μια ακόμη, άγνωστον που, αναχρησιμοποίηση.

«Δότης ΙΙ»

(μεγάλη εξέδρα ή ίσως το νυμφαίον στη νοτιοανατολική γωνία της αρχαίας Αγοράς)

Στην ανατολική πλευρά, όπως όλοι γενικώς παρατηρούν, αντί του απλού ισόδομου των άλλων πλευρών, επικρατεί σχετική αταξία, απουσία τυποποίησης και συχνή χρήση λίθων ατελών εξ αιτίας θραύσεως. Ένας εξ αυτών, το μάρμαρο της δεύτερης στρώσεως παρά τον βορειοανατολικό λίθο (Εικ. 11), είναι άξιο προσοχής λόγω μιας σειράς οδόντων στο κάτω του όριο. Το μάρμαρο κτισμένο με την κάτω έδρα του ως πρόσωπο έχει μήκος

1.25 μ. και πλάτος (νυν ύψος) ~60εκ. Αρχιτεκτονικά μέλη με οδόντες υπάρχουν πάμπολλα στους αρχαιολογικούς χώρους, όπως άλλωστε και στην Γοργοεπήκοο, κυρίως στη ζώνη των γείσων, όμως το εν λόγω είναι μοναδικό επειδή προέρχεται από το σημείο συνάντησης τόξου κύκλου διαμέτρου ~15±0.5μ. (υπολογιζόμενο βάσει τμήματος μήκους 88 εκ. -εννέα διαστήματα οδόντων) με ένα ευθύγραμμο τμήμα εκ πέντε και ημίσεος οδοντικών διαστημάτων. Το ευθύγραμμο τμήμα είναι πολύ μεγάλο για να αποτελεί απλώς μια κακής εκτελέσεως συνέχεια της καμπύλης και ως εκ τούτου το στοιχείο δεν προέρχεται από κάποια ροτόντα, αλλά ασφαλώς από μια εξέδρα με ευθυγραμμισμένα τα πέρατα της καμπύλης της. Η εξέδρα δύναται να αναπαρασταθεί ως απλός καμπύλος τοίχος, όπως στο υστερορθωμαϊκό συγκρότημα⁴⁴ που διαδέχθηκε το Ωδείον του Αγρίππα, ή ως ανάλογης μορφής κιονοστοιχία, ή νυμφαίον. Η ημικυκλική κιονοστοιχία του συγκροτήματος στον κήπο του Ζαπτείου⁴⁵ έχει διάμετρο ανταποκρινόμενη στον ως άνω υπολογισμό, ήταν όμως πολύ λεπτή για να διαθέτει το υπό εξέταση αρχιτεκτονικό μέλος. Αντιθέτως, το νυμφαίον στη νοτιοανατολική γωνία της αρχαίας Αγοράς⁴⁶, με εσωτερική διάμετρο σχεδόν 15 μ. έχει όλες τις πιθανότητες με το μέρος του.

«Δότης III»

(σαρκοφάγος με ευρείες βλαστόσπειρες, δότης της «ζωφόρου» W20)

Ο λίθος W20, γωνιαίος με την μικρή πλευρά προς Νότον, συνήθως αναφερόμενος ως τμήμα «ζωφόρου», στην πραγματικότητα είναι ένα «τετραγωνισμένο» τεταρτημόριο θραύσμα μιας σαρκοφάγου (Εικ. 12). Τούτο αναγνωρίζεται ως εξής: η γωνία κάθετης και οριζόντιας ακμής δεν είναι ορθή όπως στη ζωφόρο κάθε κτηρίου, αλλά εμφανώς οξεία, όπως μόνον στις πλευρές μιας σπάνιας κατηγορίας κατάκοσμων σαρκοφάγων, οι οποίες δεδομένης της θεάσεως από υψηλότερα κείμενο σημείο οράσεως κλίνουν προς τα πίσω για καλύτερη ορατότητα⁴⁷. Κατά τον τετραγωνισμό του θραύσματος τα ισχυρώς προβάλλοντα κυμάτια βάσεως και άνω απόληξης τοιχώματος απολαξεύθηκαν για να μη εξέχουν από τον τοίχο, κατεβλήθη δε κατά την τοποθέτηση προσπάθεια οι δύο ανάγλυφες όψεις να λάβουν κατά το δυνατόν κατακόρυφη θέση, έστω και εάν αυτό, όπως συνέβη, θα καταργούσε την οριζοντιότητα κάτω και άνω ακμής. Σε αμφότερες λοιπόν τις όψεις οι εν λόγω ακμές κατηφορίζουν προς τη γωνία του κτηρίου, κατά τρόπον οπτικώς δυσάρεστο (κλίση σχεδόν 5%), αλλά πάντως προδίδοντα το μυστικό της καταγωγής του ωραιότατου κατά τα άλλα ανάγλυφου⁴⁸. Βάσει των ανωτέρω, το ύψος της σαρκοφάγου έως την επιφάνεια υποδοχής του καλύμματος, υπολογιζόμενο καθέτως προς τα αρχικά οριζόντια επίπεδα έφθανε τα 95 εκ. Το μήκος της ανάγλυφης επιφάνειας εκτιμάται βάσει της φοράς των κύριων γραμμών της βλαστόσπειρας: περίπου 2.0 μ. άνω, 2.2 μ. κάτω. Βάσει παραδειγμάτων εκτιμάται επίσης το μέγιστο μήκος στη βάση: περίπου 2.4 έως 2.5 μ.

«Δότης IV»

(κάλυμμα σαρκοφάγου, δότης των O69 και O70)

Οι λίθοι O69 και O70 (Εικ. 11). στα δεξιά της ημιεξαγωνικής προεξοχής του ιερού, ακριβώς υπεράνω των

⁴⁴ J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, Νέα Υόρκη 1971, 27, εικ. 37. J. M. Camp, *The Archaeology of Athens*, Λονδίνο, 2001, 231-232, εικ. 225.

⁴⁵ E. Greco (επιμ.), *Topografia di Atene*, 2, Αθήνα – Ποσειδωνία 2011, 441-443.

⁴⁶ Thompson – Wycherley, ό.π. (υποσημ. 25), 197 κ.ε. P. Gros, *L'architecture romaine*, 1. *Les monuments publics*, Παρίσι 1996, 425, εικ. 477.

⁴⁷ G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, Μόναχο

1982, 399, εικ. 429 (εμφανής κλίση του επιπέδου βάθους).

⁴⁸ Το θέμα, βλαστόσπειρα με ολίγους πολύ μεγάλους γύρους, οι οποίοι καταλαμβάνουν σχεδόν όλο το διαθέσιμο ύψος, διαθέτουν πλουσιότατη φυτική σύνθεση, και φιλοξενούν ζώα, πρέπει να είναι πολύ σπάνιο: έως τώρα ο γράφων δεν έχει εντοπίσει όμοιο του. Τα εν λόγω ζώα και έμψυχα δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως διακοσμητικές μικρογραφίες αληθινών, αλλά αντιθέτως η βλαστόσπειρα πρέπει να νοείται ως έχουσα υπερφυσικές διαστάσεις και αντιστοίχως υπερβατική συμβολική σημασία.

βυζαντινών αναγλύφων Ο71, Ο72 και του γωνιαίου αρχαίου αναγλύφου Ο73, ανεγνωρισμένοι από παλιά ως τεμάχια καλύμματος σαρκοφάγου, καταλαμβάνουν οριζόντια ζώνη ύψους 60 εκ., ακριβώς συμμετρική προς τον αριστερά του ιερού ενεπίγραφο λίθο Ο47, με την χαρακτηριστική παρατακτικότητα των σχηματικών παραστάσεων, η οποία κατά κάποιον τρόπο ισορροπεί οπτικώς με την παρατακτικότητα των διαιρέσεων της επιφάνειας του καλύμματος. Η τελευταία (ως συνήθως) μμείται φολιδοειδή κεράμωση. Από την ομοιότητα των φολίδων και την μετρική ισότητα των διαιρέσεων συνάγεται ότι τα δύο τεμάχια συνανήκουν, χωρίς να είναι συναρμώσιμα, επειδή έστω και εάν προέρχονται από την αυτή πλευρά του καλύμματος, όπως είναι το πιθανότερον, ο χωρισμός αυτής στα δύο, θα προϋπέθετε την λάξευση ενδιάμεσης αύλακας σφηνών («φάλκα»). Πάντως η σχετική θέση των δύο τεμαχίων είναι προφανής: το Ο69 περιέχει την κατώτατη σειρά φολίδων και το Ο70 την ανώτατη, συμπεριλαμβανομένης της ραχιαίας ακμής της στεγοειδούς μορφής, φαίνεται δε ότι οι σειρές των φολίδων ήσαν πέντε επειδή με μια ακόμη (σε κάθε πλευρά) το κάλυμμα θα έπρεπε να είχε υπερβολικό πλάτος. Τα τέρατα των δύο τεμαχίων είναι κάπως ασαφή, ωστόσο φαίνεται ότι το μήκος του καλύμματος δεν ήταν μεγαλύτερο του τεμαχίου Ο69. Τούτο, επειδή περίπου 15 εκ. πριν από κάθε άκρον του τεμαχίου Ο69 το σύστημα των φολίδων διακόπτεται και ακολουθεί κάποιο πρόχειρο ξεβελόνισμα, δηλωτικό απολάξευσης ανεπιθύμητων προεξοχών, οι οποίες δεν θα ήσαν άλλο από τα συνήθη γωνιαία ακρωτήρια της στεγοειδούς μορφής. Βάσει των ανωτέρω το κάλυμμα με υπολογιζόμενες διαστάσεις ~2.10x~1.15 εμπίπτουσε στην κατώτερη κατηγορία μεγέθους, δεν ανταποκρίνεται στην σαφώς ανώτερη κατηγορία μεγέθους της σαρκοφάγου-δότη του W20.

«*Δότης V*» (Εικ. 13)

(«*στλεγγιδωτή*» *σαρκοφάγος*)

Δύο θραύσματα (Εικ. 13 αριθ. 3, 4), στις γωνίες του αετώματος της νότιας κεραίας, χωρίς αριθμό των Michel και Struck, έχουν ήδη αναγνωρισθεί⁴⁹. Το 3 διατηρεί τις απολήξεις των γλυφών, γεγονός που επιτρέπει τον προσδιορισμό του ύψους των γλυφών κατά προσέγγιση λίαν ικανοποιητική και εξ αυτού την χονδρική εκτίμηση του ολικού ύψους. Συνήθως το θέμα των «στλεγγίδων» χρησιμοποιείται εκατέρωθεν κεντρικού πεδίου και διακόπτεται από δύο άλλα στα άκρα της σαρκοφάγου. Αναλόγως με το περιεχόμενο της κόσμησης αυτών των πεδίων διακρίνονται διάφορες περιπτώσεις στις οποίες το καταλαμβανόμενο από της «στλεγγίδες» ποσοστό του ολικού μήκους επίσης διαφέρει⁵⁰. Ως προς τούτο η προτεινόμενη στην Εικ. 13 έκταση του θέματος των «στλεγγίδων» είναι ενδεικτική.

«*Δότες επιμήκων σταυροφόρων λίθων*» (Εικ. 14)

Είκοσι δύο λίθοι αριθμημένοι κατά Michel και Struck, μη συμπεριλαμβανομένων των θυρωμάτων των εσωτερικών και των πλευρικών θυρών, και ένας ακόμη, αναγνωρίζονται ως ανώφλια. Εξ αυτών μόνο ένας έχει αναχρησιμοποιηθεί ως ανώφλιον –ο W22 στη δυτική θύρα– ενώ οι λοιποί είναι κατά διαφόρους τρόπους ενσωματωμένοι στις λιθοδομές ως απλοί δομικοί λίθοι. Κοινό γνώρισμα, όπως γενικότερα σε κάθε βυζαντινό ανώφλιο⁵¹: ένας σταυρός στο μέσον, σε τέσσερις περιπτώσεις εντός «ναΐσκου» ή θριαμβικού τόξου, ενώ σε οκτώ περιπτώσεις υπάρχουν δύο ακόμη σταυροί, τοποθετημένοι εκατέρωθεν του μεσαίου. Κατ' αυτόν τον τρόπο η ομάδα των ανωφλίων, με 38 εν όλω σταυρούς, συγκεντρώνει τα δύο τρίτα του συνόλου. Κατά κανόνα οι λίθοι είναι οριζόντιοι

⁴⁹ Koch – Sichtermann, ό.π. (υποσημ. 47), 450 σημ. 25.

⁵⁰ Ό.π. 73-76 και εικ. 2 (τύποι). Επίσης, Koch, , ό.π. (υποσημ. 13), εικ. 25 (αρχαία παράσταση διαδικασίας εκτέλεσης των «στλεγγίδων»), 3, 5, 7, 8, 18-20, 36, 66, πίν. 19, 24-27, 52-54, 61, 84, 87, 90, 158, 190-192, 236, 238.

⁵¹ Ένα πλούσιο σύνολο ανωφλίων, κατάλληλων για συγκρίσεις με τα προκείμενα βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο: Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, «Ομάδα υπερθύρων του Βυζαντινού Μουσείου», ΔΧΑΕ ΙΑ' (1982-1983), 99-107. Βλ. επίσης η ίδια, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1999, αριθ. καταλ.

με τον σταυρό σε κανονική όρθια θέση. Σε μια περίπτωση (S28), ο λίθος τοποθετήθηκε ανάποδα, με τον σταυρό προς τα κάτω, σε πέντε άλλες περιπτώσεις W13, W18, S36, N95, O68, ο λίθος είναι κτισμένος με το μήκος καθ' ύψος και τον σταυρό πλαγιαστό, ενώ σε μια μοναδική περίπτωση ο λίθος είναι χωρισμένος ακριβώς σε δύο (N77, N78) με τον σταυρό αχρηστευμένο⁵². Συνολικώς οι λίθοι των οποίων ο σταυρός δεν έτυχε του δέοντος σεβασμού συνιστούν το ένα τρίτο του πληθυσμού των ανωφλίων. Η συχνή μη κανονική στάση του σταυρού δεν συνηγορεί υπέρ ενός υψηλού επιπέδου συμβολισμού.

«Δότες των γείσων» (Εικ. 15-18)

Τα γείσα της εκκλησίας δεν συντίθενται από δευτέρας χρήσεως αρχαία κανονικά γείσα, αλλά μόνον από λειτουργικώς ατελείς ως προς την νυν χρήση τους και άσχετες αρχιτεκτονικές προεξοχές, χρήσιμες πάντως για μια ισχυρότερη προβολή των κεράμων και κυρίως για έναν οπτικό εμπλουτισμό και τονισμό των ορίων τοίχων και στεγών. Η φιλόδοξη ιδέα ενός τέτοιου τονισμού με γραμμικές μαρμάρινες προεξοχές και ιδίως με μαρμάρινες επιστέψεις, κορωνίδες και κυματιοφόρες προεξοχές στην περίμετρο κάθε στέγης, ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί μόνον χάρις στην ύπαρξη και συλλογή μεγάλου πλήθους κοσμημένων αρχιτεκτονικών μελών (με κυμάτια και άλλα παρόμοια), τα οποία εάν δεν είχαν ήδη την δέουσα γραμμική μορφή, ήταν πάντως επιδεικτικά κατά μήκος διαιρέσεως (χάρις στην τεχνική της *φάλκας*): περίοπτες πλακοειδείς βάσεις και επιστέψεις μακρόστενων βάθρων, ακόμη και σαρκοφάγων, διχοτομούμενες κατά μήκος επέτρεπαν διπλασιασμό των τρεχόντων μέτρων των αρχιτεκτονικώς αξιοποιήσιμων κυματιοφόρων λίθων. Ομοίως αξιοποιήσιμα ήταν και τα αρχιτεκτονικά μέλη μικρών ναόσχημων ταφικών μνημείων. Το υπό εξέταση σύνολο και σύστημα εκτεινόμενο επί ολικού μήκους σχεδόν εκατό μέτρων, απαρτίζεται από 73 λίθους,

Η αρίθμηση των γείσων (Εικ. 15) άρχεται από την βορειοδυτική γωνία της βάσεως του τρούλλου, και προχωρεί με φορά αντίθετη των δεικτών του ωρολογίου, πρώτα γύρω από τον τρούλλο (γείσα 1-12), μετά γύρω από τις δίρρικτες στέγες των κεραίων (βόρεια γείσα ανατολικής κεραίας 13-15, γείσα βόρειας κεραίας, γείσα δυτικής κεραίας 24-32, γείσα νότιας κεραίας 33-38, νότια γείσα ανατολικής κεραίας 39-41), ακολούθως στη στέγη του ιερού (γείσα 42-44), μετά στην βορειοδυτική στέγη (γείσα 45-49) μετά στη βάση της βόρειας κεραίας και το βόρειο στεγίδιο (γείσα 50-53), μετά στη βορειοδυτική στέγη (γείσα 54-58), μετά στη βάση της δυτικής κεραίας (γείσα 59-61), μετά στην νοτιοδυτική στέγη (γείσα 52-66), μετά στο νότιο στεγίδιο και τη βάση της νότιας κεραίας (γείσα 67,68) και τέλος στη νοτιοανατολική στέγη (γείσα 69-73).

Πλείστοι λίθοι έχουν μήκος δύο μέτρων ή πλέον. Το μήκος αυτό συνδυαζόμενο με την μορφή της διατομής καθιστά πιθανότατη την απόκτηση δια διχοτομήσεως του κάτω μέρους κάποιων σαρκοφάγων. Η κατάταξη των λίθων των γείσων ως προς την αρχική θέση τους στη βάση ή την επίστεψη των ευρύτερων συνθέσεων όπου κάποτε ανήκαν είναι εύκολη μόνον όταν αυτοί διαθέτουν τα μονοσήμαντα στοιχεία των ιωνικών βάσεων (σπείρα, σκοτία), το σχετικώς μονοσήμαντο στοιχείο του ιωνικού κυματίου, ιδίως του έγγλυπτου, και το μονοσήμαντο στοιχείο των οδόντων, ή ακόμη το επίσης μονοσήμαντο, αλλά σπάνιο στοιχείο του δωρικού κυματίου. Μεγάλη αντιθέτως δυσκολία υπάρχει με την κατάταξη των συχνότερα χρησιμοποιούμενων κυματίων, του κοιλόκυρτου (*cyma reversa*) και του κυρτόκυρτου (*cyma recta*), τα οποία σχεδόν αδιάφορα εμφανίζονται στο κάτω ή το άνω μέρος ή σε αμφότερα. Μια τελεσίδικη λύση στο πρόβλημα προσφέρεται από τη θέση εντοριμίων συνδέσμων και γόμφων, όταν αυτές υπάρχουν και εάν είναι προσιτές. Τούτο στην περίπτωση της Γοργοπηκούου δεν είναι δυνατόν επειδή η κεράμωση, ως πλήρως καλύπτουσα τα γείσα, δεν επιτρέπει τέτοιες παρατηρήσεις.

Υπό αυτούς τους όρους και με τη δέουσα επιφύλαξη τα των γείσων συνοψίζονται ως εξής:

71, 135-138, 140, 141, 165, 209. Επίσης Χ. Μπούρας, «Κατάλογος αρχιτεκτονικών μελών του Βυζαντινού Μουσείου, άλλοτε στις αποθήκες του Εθνικού Μουσείου», ΔΧΑΕ Π' (1985-1986), 39-78, αριθ. καταλ. Δ031, Δ146, Δ367, Δ380.

⁵² Ο χωρισμός ακριβώς στον άξονα του σταυρού δεν έγινε με προϊόνι, αλλά μόνον με διαδοχικές βελονιές στην μετωπική επιφάνεια και στενότατη *φάλκα*, άνω, κάτω και οπίσω.

Στη βάση του τρούλλου 12 σχεδόν ασήμαντοι λίθοι με ελαφρά προβάλλουσα τραπεζιοειδή διατομή σύγχρονη της εκκλησίας.

Στην ανατολική κεραία έξι επιμήκεις λίθοι προερχόμενοι από το κάτω μέρος μικρού κτίσματος, πλευράς τεσσάρων μέτρων ή πλέον.

Στη βόρεια κεραία τέσσερις λίθοι επιστέψεως μικρού κτίσματος, δύο βάσεις ιωνικών παραστάδων και ένας λίθος βάσεως με κυμάτια.

Στη δυτική κεραία λίθος επιστέψεως και λίθος βάσεως επιμήκους βάρθρου με πλοχιμό, τέσσερα διαφορετικά διαμήκη ημίτομα επιστέψεων και παρόμοια ιωνικών βάσεων με αναλαξευμένα άκρα σε συμφωνία προς τα προηγούμενα.

Παρομοίως τμημένα ή αναλαξευμένα μάρμαρα στις χαμηλότερες στέγες (βλ. Εικ. 15-18).

Διάφορα: ιωνικό κιονόκρανο (Εικ. 19)

Το μικρό αυτό μέτριας τέχνης ιωνικό κιονόκρανο εκ λευκού πεντελικού μαρμάρου, βρίσκεται ενσωματωμένο στον μεσότοιχο παρά την αριστερή θύρα (βλ. Εικ. 6 αριθ. 33) και είναι καλώς αναγνωρίσιμο από τα ανατολικά, χάρις στην ελευθέρωσή του από τα κονιάματα που κάποτε το κάλυπταν και χάρις στην διάνοιξη βαθιάς εσοχής κατά μήκος της νότιας πλευράς του για τον ίδιο σκοπό (1970). Η δυτική πλευρά του είναι απολαξευμένη σε συμφωνία προς το κατακόρυφο επίπεδο της δυτικής πλευράς του τοίχου και ότι εν τέλει απομένει από την αρχική γλυπτική διάπλασή της είναι το περίγραμμα του κάτω μέρους δύο ωών του εχίνου. Το κιονόκρανο είναι του τύπου με προς τα έξω κεκλιμένες όψεις και χαρακτηριστικά βαθιά λάξευση της αύλακας, ο οποίος ωρίμασε κυρίως στη Μικρά Ασία και είχε μια όχι αμελητέα διάδοση μετά τον 4ο αιώνα π.Χ. Βάσει των διαστάσεών του, το κιονόκρανο ανήκει σε κίονα διαμέτρου δύο ποδών και ύψους πέντε περίπου μέτρων.

Παρατηρήσεις

Δομή, συμπληρώματα μήκους

Κατά κανόνα οι λίθοι Π2 (στρώση β) είναι όλοι ακέραιοι με μήκη που γενικώς παρουσιάζουν όχι αμελητέες διαφορές. Βάσει αυτού του δεδομένου είναι σαφές ότι ο αρχιτέκτων της Γοργοεπηκού προσδιόρισε την θέση εκάστου λίθου μετά από μετρήσεις και αριθμητικούς υπολογισμούς με σκοπό την μεγίστη δυνατή προσέγγιση των αποστάσεων μεταξύ θυρών και γωνιών: εν τέλει οι λίθοι 9 και 10 πλήρωσαν ακριβώς την οικεία απόσταση, ενώ μεταξύ των 11 και 12 προστέθηκε λεπτότατο μάρμαρο καθ' όλο το ύψος του αρμού. Ομοίως μεταξύ 14 και 16 τοποθετήθηκε όρθιος ο λεπτός λίθος 15 της αυτής όπως εκείνοι συστάσεως. Προς τα ανατολικά ανατιθέτως ο χειρισμός του ζητήματος δεν είναι τόσο τέλει: οι λίθοι 2 και 22 μεταξύ των 1,3 και 21,23 αντιστοίχως δεν είναι της αυτής συστάσεως.

Στις επόμενες δύο στρώσεις (γ και δ) απαρτιζόμενες σχεδόν αποκλειστικώς από μάρμαρα της ομάδος Μ1 αναγκαστικά δόθηκε παρόμοια λύση: οι βραχείς λίθοι 6, 10, 13 και 16 στη στρώση γ (Εικ. 5) και οι βραχείς λίθοι 3, 6, 11, 18, 21, στη στρώση δ (Εικ. 6).

Τεκτονικά Σημεία (Εικ. 20-22)

Οι κανονικοί μεγάλοι λίθοι της στρώσεως β είναι δεκαοκτώ. Σε δώδεκα εξ αυτών (βλ. Εικ. 4) διατηρούνται τα ήδη αναφερθέντα εγχάρακτα τεκτονικά σημεία (βλ. παραπάνω, «Δότης Π1»). Εκ των λοιπών λίθων μόνον τρεις παρουσιάζουν φθορά ικανή να έχει εξαλείψει παρόμοια υπάρξαντα χαράγματα (στην Εικ. 4 οι λίθοι αυτοί συμβολίζονται με «;»), ενώ οι έτεροι τρεις με καλώς διατηρημένο πρόσωπο είναι βέβαιον ότι στη νυν ορατή

όψη τους δεν έφεραν σήμανση (στην Εικ. 4 συμβολίζονται με «Ø»). Η θέση των σημείων στο ορατό πρόσωπο των λίθων παρουσιάζει διακυμάνσεις: άλλα βρίσκονται παρά το αριστερό άκρον, άλλα παρά το δεξιό και ένα παρά το μέσον (δηλώνεται στην Εικ. 4, ενώ η ακριβής απόσταση αυτών από το άκρον και την έδρα δηλώνεται στην Εικ. 20). Η χάραξη είναι άτεχνη και υποβαθμιστική του κάλλους των λίθων (Εικ. 21. α, β). Προφανώς τα σημεία έγιναν στο κτήριο Π2 αμέσως πριν τη διάλυσή του προς εξασφάλιση της δυνατότητας συμφωνίας κατά την αναχρησιμοποίηση. Τα σημεία συντίθενται από ένα γράμμα, δηλωτικό της στρώσεως όπου βρισκόταν ο λίθος και μια ή περισσότερες γραμμές, δηλωτικές της τάξεως του λίθου στη δηλούμενη από το γράμμα στρώση (ακριβής υπό κλίμακα αντιγραφή στην Εικ. 20). Αλλά επειδή η απλή παράταξη γραμμών δεν είναι πολύ πρακτική για τον σχηματισμό μεγάλων αριθμών, οι γραμμές σε αυτό το σύστημα ανταποκρίνονται σε υποσύνολα της ολικής ποσότητας ως εξής: χαράσσονται άλλοτε αριστερά, άλλοτε δεξιά και άλλοτε υπεράνω του γράμματός, οπότε δηλώνουν λίθους του πρόσθιου ή μεσαίου μέρους, λίθους του αριστερού μέρους ή πλευρού και λίθους του δεξιού μέρους ή πλευρού αντιστοίχως. Τα δώδεκα διαθέσιμα τεκτονικά σημεία μαρτυρούν επτά διαφορετικά γράμματα: Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Ι. Προφανώς θα υπήρξαν και άλλοι λίθοι με τα γράμματα Α και Β, ανήκοντες όμως σε τοιχοβάτη και ορθοστάτη, οι οποίοι δεν θα είχαν θέση στην παρούσα σύνθεση. Κατά πάσαν πιθανότητα ο τοίχος Π2 έως και τη στρώση Ι είχε ύψος τουλάχιστον 18 ποδών. Ο μόνος λίθος με χάραξη στο μέσον είναι ο β9 είναι εν ταυτώ ο μόνος γωνιαίος. Το σημείο του είναι Ι // // // . Όμως το ίδιο σημείο είναι χαραγμένο και στον λίθο β8. Φαίνεται λοιπόν ότι ο γωνιαίος λίθος ως μοναδικός έφερε το αυτό γράμμα με τον κατά γωνία προσκειμένο. Βάσει αυτής της ιδιαιτερότητας το πιθανότερο μήκος κάθε σκέλους των στρώσεων ήταν είκοσι δωρικοί πόδες, και ο αριθμός των λίθων των τριών σκελών των στρώσεων Γ έως Ι ήταν 13 και 14 εναλλάξ, ήτοι 94 λίθοι, ποσότητα πενταπλάσια των λίθων της στρώσεως β της Γοργοπηκούου.

Είναι λοιπόν προφανές ότι η διάλυση του Π2 και η πρώτη αναχρησιμοποίηση των λίθων του ανάγεται σε πολύ αρχαιότερους χρόνους, κατά πάσαν πιθανότητα στα περιστατικά της επιδρομής των Ερούλων και της επακόλουθης μαζικής αναχρησιμοποίησης λίθων για έργα, όπως π.χ. η οχύρωση της στοάς του Αττάλου. Ένα τέτοιο υστερορωμαϊκό κτίσμα ευρισκόμενο μάλλον στην περιοχή της βορειοανατολικής γωνίας του υστερορωμαϊκού περιβόλου θα ήταν μετά την αχρήστευσή του ένας λόγω μικρής αποστάσεως ο κατάλληλος δότης για τους τοίχους της Γοργοπηκούου: ο «Δότης Π2», όπως εξ αρχής τον ονομάσαμε.

Απομένουν, όμως ακόμη κάποιες απορίες: γιατί οι αριθμοί βρίσκονται άλλοτε προς το δεξιό και άλλοτε προς το αριστερό άκρον των οικείων λίθων; μήπως αυτό συνδυάζεται με την άλλοτε αριστερά και άλλοτε δεξιά του γράμματός τοποθέτηση των γραμμών; Όχι! Μια σύντομη δοκιμή το αποκλείει. Περαιτέρω παρατήρηση, ανάλυση και σκέψη προδίδει τον αληθινό λόγο. Για την χάραξη των γραμμιάτων στο ιστάμενο κτίσμα αρκούσε ο εκτελεστής αυτής να χρησιμοποιήσει μια ξύλινη φορητή σκάλα μήκους πέντε μέτρων για να εργασθεί άνετα στις στρώσεις Η, Θ, Ι, και μία άλλη ύψους τριών μέτρων για τις στρώσεις Δ, Ε, Ζ (την στρώση Γ την έφθανε χωρίς σκάλα). Η φορά των πληγμάτων του βελονιού με απόληξη προς τα άνω ή προς τα κάτω, όπου είναι διακριτή συμφωνεί με αυτή την περιγραφή. Πέραν αυτών είναι επίσης φανερό ότι ο μάστορας προσπάθησε να στήσει την σκάλα σε λιγότερα κατά το δυνατόν σημεία, χωρίς να παραλείψει κανέναν λίθο, αρκούσε απλώς να φθάνει οπωσδήποτε ένα από τα άκρα εκάστου λίθου, αδιάφορο αν ήταν το αριστερό ή το δεξιό. Η Εικ. 22 δείχνει την διάταξη και εξηγεί γιατί το Ι // // // ως ευρισκόμενο δύο στρώσεις ψηλότερα από το Η // // // βρίσκεται και αυτό στο δεξιό άκρον του οικείου λίθου όπως ακριβώς το Η // // // . Ομοίως εξηγεί γιατί το Η // // // ως ευρισκόμενο δύο στρώσεις ψηλότερα από το Ε // // // βρίσκεται και αυτό στο δεξιό άκρον του οικείου λίθου όπως ακριβώς το Η // // // . Παρομοίως εξηγεί γιατί το // // Η ως ευρισκόμενο μία μόνο στρώση ψηλότερα από το αριστερά τοποθετημένο // // Ζ, έχει επί του οικείου λίθου δεξιά θέση. Τέλος εξηγεί γιατί το // // Θ βρίσκεται στο δεξιό άκρον του οικείου λίθου, το ευκολότερα προσιτό από μία σκάλα στημένη πλησίον των // // Ζ και // // Η.

Λιθοξοϊκή

Κατά κανόνα, οι λίθοι, αν και λίαν κανονικοί, είναι κτισμένοι με παρεμβολή άφθονου κονιάματος με πάχος

τάξεως ~3εκ. στους οριζόντιους αρμούς και κάπως μικρότερο στους κατακόρυφους. Ως εκ τούτου οι λιγιστές απολαξεύσεις που περιστασιακά απαιτήθηκαν για τη μείωση του μήκους ή του ύψους κάποιων εξ αυτών είναι μάλλον χονδρικές. Στις όψεις αντιθέτως, όπου κατά κανόνα κάθε λίθος προβάλλεται επίπεδος ή ανάγλυφος, ως είχε εκ πρώτης μορφώσεως, ή εκ παλαιότερας αναχρησιμοποίησεως, δεν ήταν αναγκαία κάποια νέα λάξευση παρά μόνον σε μεμονωμένες περιπτώσεις, οι οποίες διακρίνονται ως εξής:

- (α) δραστική αναλάξευση χάριν συμφωνίας προς τις αμβλείες γωνίες της αψίδος. Άριστα δείγματα της περίπτωσης (α) είναι οι λίθοι 31 και 33 της Εικ. 4 και οι λίθοι 27 και 28 της Εικ. 6. Κοινό σε όλους, η υψηλή ποιότητα της νέας λάξευσης.
- (β) στη στρώση β, τη νοτιοδυτική γωνία καταλαμβάνει λίθος της ομάδος Π2 (13 στην Εικ. 4) ο οποίος, εν αντιθέσει προς τον ομόλογό του της βορειοδυτικής γωνίας (9 στην Εικ. 4), δεν ήταν και πριν γωνιαίος και ως εκ τούτου το ελεύθερο προς νότον πέρασ του ήταν διαμορφωμένο ως αναθύρωση. Το μέρος αυτό δέχθηκε μικρού βάθους κατεργασία χάριν ομαλύνσεως και συμφωνίας προς το πρόσωπο του προσκειμένου λίθου. Η νέα αυτή κατεργασία επιπροσθέτως περιλαμβάνει μια λίαν επιτυχή μίμηση της κάτω ακμής εισέχουσας ταινίας και είναι εν γένει τόσο επιμελημένη, ώστε μόνον ο ειδικός και διη μετά από συστηματική παρατήρηση δύναται να την διακρίνει ως μη ανήκουσα στην αρχική κατεργασία του λίθου. Λίγο δεξιότερα, το μεταξύ 14 και 16 παρεμβλλόμενο συμπλήρωμα (το 15, βλ. παραπάνω, «Παρατηρήσεις – Δομή, συμπληρώματα μήκους») αποτελεί μια έκπληξη (Εικ. 20): στο κάτω μέρος του πλατύνεται σε ακριβή συμφωνία προς μια προϋπάρχουσα απόθραυση της κάτω γωνίας των προσκειμένων λίθων (14 και 16) και εκτός αυτού περιλαμβάνει και την αναφερθείσα μίμηση της κάτω εισέχουσας ταινίας, για την οποία έγινε ήδη λόγος αναφορικός προς τον λίθο 13. Μερική εφαρμογή αυτού του μέτρου παρατηρείται και στον λίθο 12.
- (γ) τμηματική απολάξευση του περιεχομένου κάποιων αρχαίων αναγλύφων κατά κανόνα συνδυαζόμενες με την προσθήκη εγχάρακτων σταυρών. Οι απολαξεύσεις αυτές είναι μάλλον σύγχρονες με τον ναό. Ωστόσο κάποιες δύναται να ανήκουν σε παλαιότερη αναχρησιμοποίηση και επομένως η σχετική διευκρίνιση απαιτεί περαιτέρω εξέταση των ιχνών των εργαλείων.
- (δ) η ήδη αναφερθείσα απολάξευση του W20 (βλ. παραπάνω, «Δότης III»), της οποίας η ποιότητα, παρόμοια με της περιπτώσεως «α», είναι επίσης έξοχη (Εικ. 22γ).
- ε) τμηματική ή σπανιότερα ολική απολάξευση κατά μήκος βραχείας και μακράς πλευρά λίθων των γείσων (όπως παραπάνω, «Δότης M2»). Η εργασία αυτή είναι χωρίς εξαιρέσεις σύγχρονη με την οικοδόμηση του ναού και ωστόσο είναι λίαν χαμηλής ποιότητας με χειριστο δείγμα της τα νέα κυμάτια των λίθων 34 και 33 (Εικ. 22δ).

Οι παρατηρήσεις αυτές και άλλες συναφείς σε πλείστα άλλα σημεία οδηγούν στην υπόθεση ότι στα αντίστοιχα μέρη είχαν ευθύνη διαφορετικοί τεχνίτες με διαφορετική ίσως ικανότητα ή κατεύθυνση.

Άπαξ ή επαναληπτική αναχρησιμοποίηση

Από τα έως τώρα συλλεγέντα στοιχεία προκύπτει για τους περισσότερους εκ των λίθων, ότι η αναχρησιμοποίησή τους στην Γοργοεπήκοο δεν είναι η πρώτη. Για μερικούς είναι τουλάχιστον η δεύτερη (π.χ. βλ. παραπάνω, «Δότης Ι» και Παρατηρήσεις – Τεκτονικά Σημεία). Δυστυχώς τα περιθώρια του παρόντος δεν αρκούν για έναν αναλυτικότερο σχολιασμό του πλήθους των περιπτώσεων επαναληπτικής αναχρησιμοποίησης για τις οποίες ο γράφων έχει ήδη αποδείξεις. Αρκεί μόνον να λεχθεί ότι η περίπτωση της άπαξ αναχρησιμοποίησης είναι σπανιότερη. Καλό δείγμα της είναι ο λίθος W20 ως αυτός έχει σήμερα: ελαφρώς τετραγωνισμένο τεταρτημόριο σαρκοφάγου.

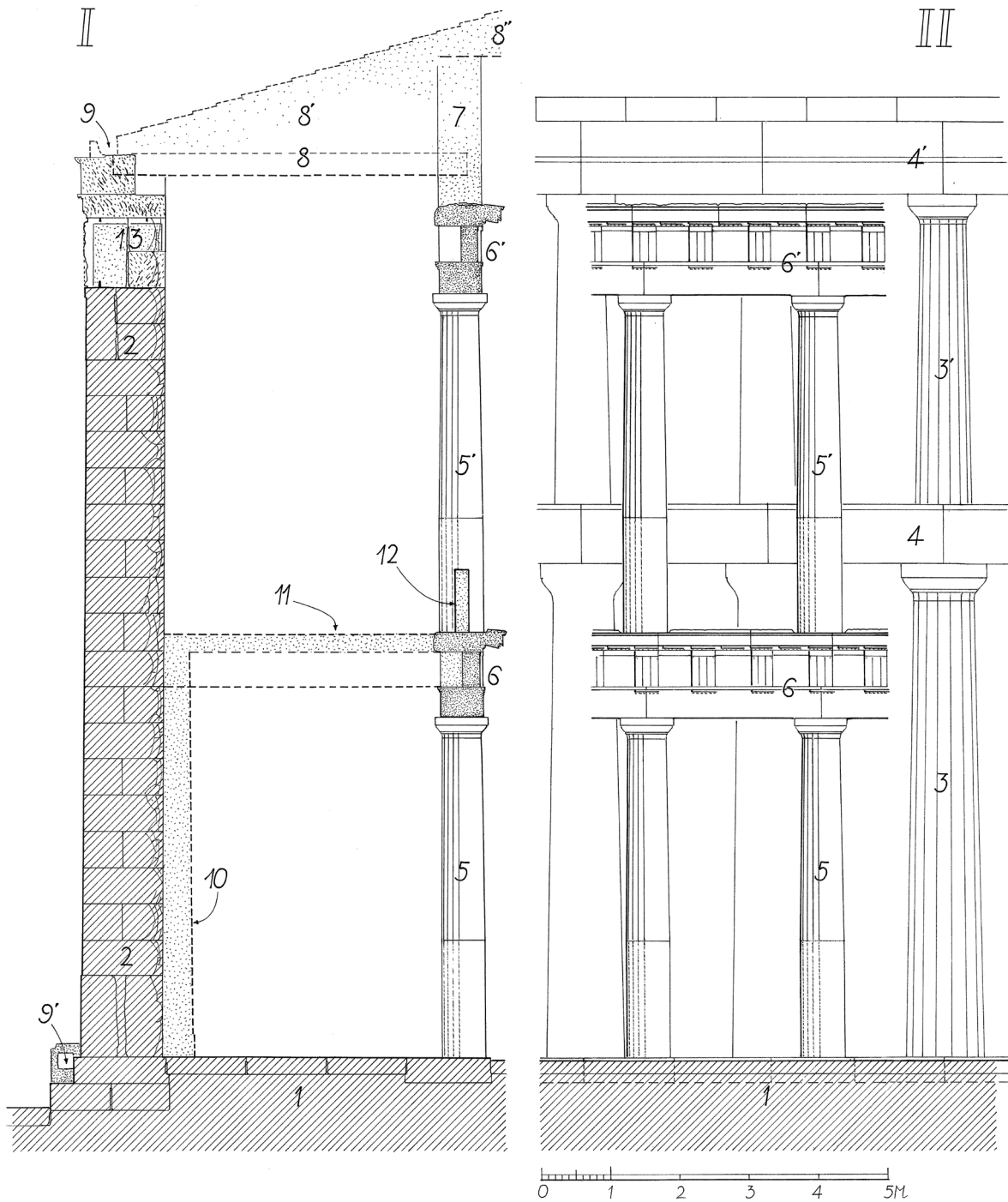
Μια θυσία

Το θέρος του 1970 κατόπιν θερμών συστάσεων του Χαράλαμπου Μπούρα, ο αλησμόνητος Παύλος Λαζαρίδης, στο πλαίσιο των οικοδομικών εργασιών που ο ίδιος επέβλεπε, εμπιστεύθηκε στον γράφοντα, φοιτητή ακόμη, την ετοιμασία σχεδίων του μνημείου⁵³ και μεταξύ άλλων του επέτρεψε να προβαίνει στην αφαίρεση κονιαμάτων για την ακριβέστερη τεκμηρίωση των περιγραμμάτων των πλέον αξιόλογων λίθων⁵⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο έγινε προς το τέλος και το εξής αναπάντεχο εύρημα: πίσω από την άνω δυτική γωνία του έσω της βορείου θύρας ογκώδους μαρμάρινου ανωφλίου, στο μέσον του πάχους του τοίχου, εντός κοιλότητας η οποία έως τότε ήταν απολύτως απρόσιτη όπως και άγνωστη, κτισμένη μαζί με τον τοίχο, κόμη γυναικεία, πλεξούδα μήκους μισού σχεδόν μέτρου, ελαφρώς αλλοιωμένη από τον χρόνο και την παιπάλη λίθων και πετρωμένου ασβέστη. Μετά από στιγμές δέους, το εύρημα παραδόθηκε στους ιερείς της Μητροπόλεως, οι οποίοι ή θα φρόντιζαν για την φύλαξη του ή θα έπρεπε να το εμπιστευθούν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Η τοίχιση πολυτίμων αντικειμένων, ιδίως σε θρησκευτικά ή άλλα σημαντικά κτήρια, ως πράξη με καθαρά συμβολικό σκοπό, φαίνεται ότι αποτελεί λαϊκή μάλλον παράδοση, αναγόμενη σε πανάρχαιους χρόνους, κατά τους οποίους ακόμη και θυσίες ζώντων συνόδευαν την τελετή θεμελίωσης. Σε αυτά εντάσσονται σχετικά ευρήματα σε εκ κατασκευής απρόσιτες κοιλότητες του Παρθενώνος (των οποίων η δημοσίευση από αρχαιολόγο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας επίκειται), όπως άλλωστε και ένα άλλο συμπτωματικό εύρημα του γράφοντος, Ευαγγέλιο από τα πρώτα χρόνια της Τυπογραφίας, κτισμένο μέσα στον τοίχο πίσω από το κάτω μέρος του βόρειου παραστάτη της θύρας του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου στο Κάστρο της Παροικιάς (Πάρος), δυστυχώς ημικατεστραμμένο, το οποίο παραδόθηκε στον ιερέα. Αφιερώματα λοιπόν και κάποια συμβολικά πολύτιμα θυσιάσματα, από τα οποία συγκινητικότερο όλων παραμένει για τον γράφοντα εκείνη η πλεξούδα μιας άγνωστης Αθηναίας.

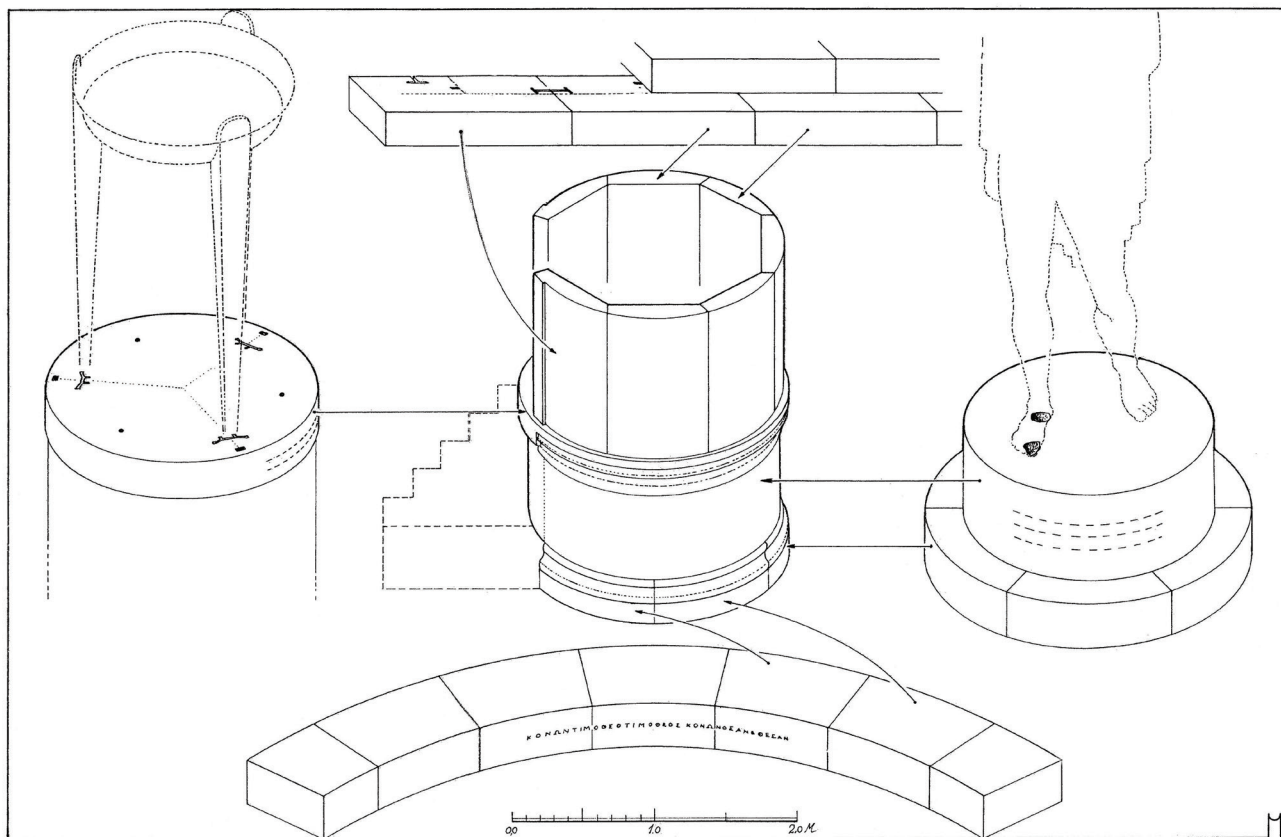
⁵³ Τα σχέδια αυτά στην ετοιμασία των οποίων είχα ως συνεργάτη τον επίσης φοιτητή Βαγγέλη Καρκάνη, πλην ολίγων εντελών, παραμένουν ακόμη ημιτελή, ενώ κάποια άλλα, είχαν κλαπεί από ξένο επισκέπτη της εκκλησίας. Ειδικότερα τα σχέδια των αναγλύφων παραμένουν ακόμη όπως παρήχθησαν με τη βοήθεια

μεγάλου στερεοπαντογράφου [βλ. Κορρές – Μπούρας, ό.π. (υποσημ. 24), 207, 210, 211].

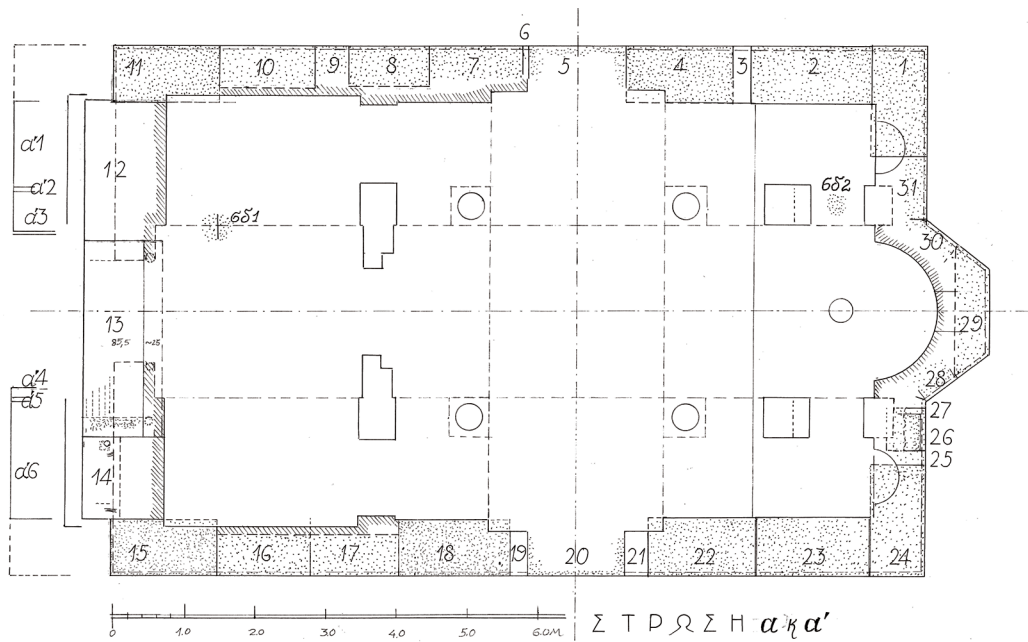
⁵⁴ Στη διάρκεια αυτών των εργασιών πολύτιμη ήταν η επίσκεψη της Λασκαρίνας Μπούρα, η οποία ήδη γνώριζε τα γλυπτά της Γοργοεπηκόου σε όλες τους τις λεπτομέρειες.

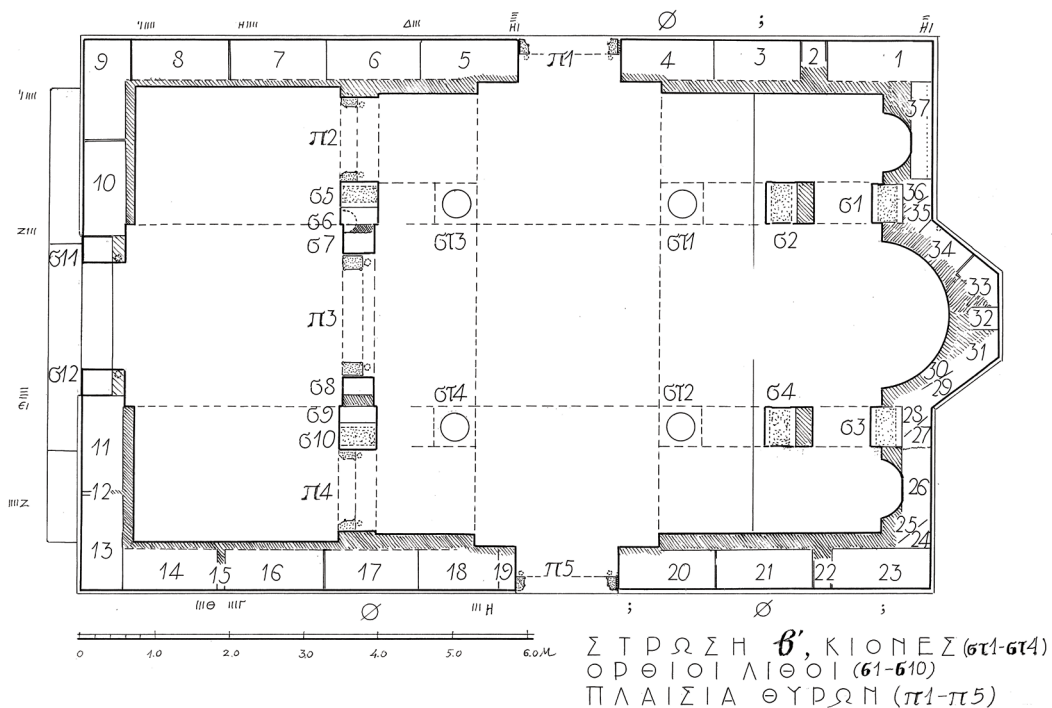
Εικ. 1. Επισκευή Παρθενώνος: Για την αντικατάσταση των πυρόπληκτων εσωτερικών δίτονων κιονοστοιχιών (3, 4, 3', 4') διαλύθηκε μια σταδιαία στοά της πόλεως, της οποίας κίονες και θριγκός τοποθετήθηκαν σε δύο επάλληλες σειρές (5, 6 και 5', 6'), όπως εμφανίζεται στο σχέδιο. Πλείστοι λίθοι της επίτοιχης δοκού του περσού, διάσπαρτοι στο έδαφος, διατηρούν νεώτερες άτεχνες δοκοθήκες, οι οποίες δηλώνουν τη στάθμη των δοκών (8) της νέας οροφής του περσού. Οι εν λόγω δοκοί παρήχθησαν δι' αναλαξεύσεως των κορμών των εσωτερικών μονολιθικών κιδών της στοάς. Στις θέσεις 9 και 9' διατηρούνται τα κατάλοιπα αντάκων συλλογής των ομβρίων. Λαξεύσεις σε ορισμένα γείσα και σε ορισμένους κίονες προδίδουν την πάλοι ποτέ προσθήκη στηθαίου (12), επομένως και υπερώου (11), ασφαλώς αναγόμενη στο πρόγραμμα μετατροπής του κτηρίου σε χριστιανικό ναό.

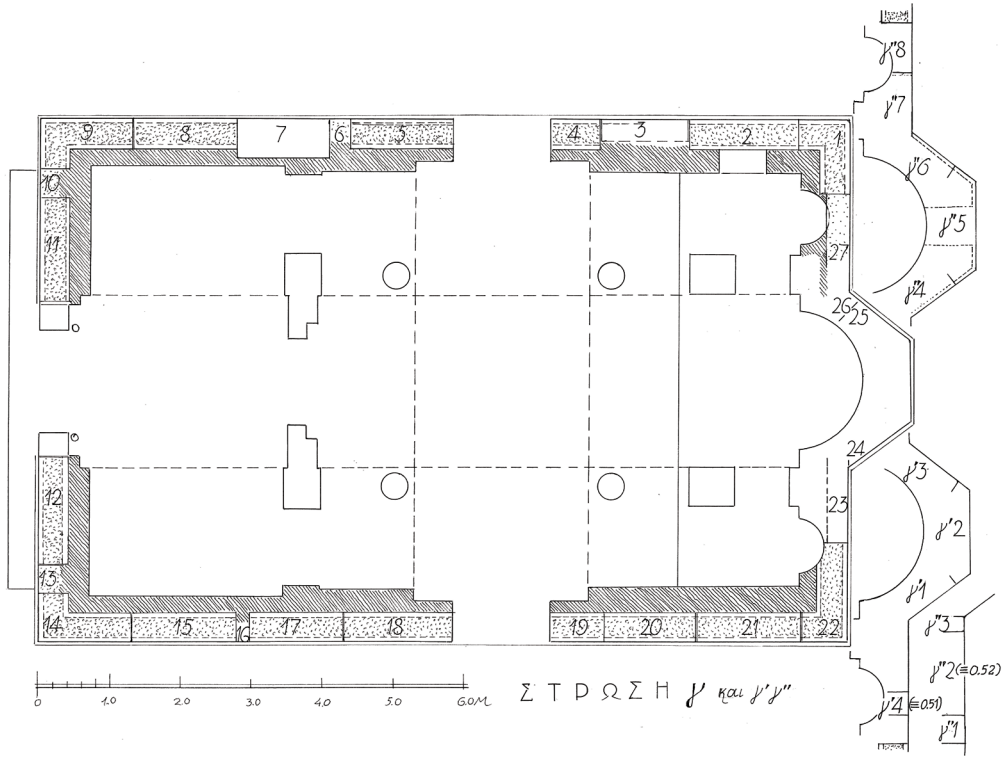
Εικ. 2. Ο άμβων του Παρθενώνος ανατίσθη από ετερόκλητους λίθους, όπως φαίνεται το σχέδιο: λίθοι του περιφρικού μνημείου Κόνωνος και Τιμοθέου (εμπρός), όπου και νέα συμπλήρωση της επιγραφής IGII² 3774, κυκλικό βάθρο κολοσσικού (ύψους 5,5μ) ορειχάλκινου ανδριάντα (δεξιά), λίθοι βαθμιδωτής κρηπίδος κλασικής εποχής (πίσω) -ένα εξ αυτών στο Βυζαντινό Μουσείο, αρ. BM537, T38-, ανώτατος κυκλικός λίθος βάσεως γιγάντιου χορηγικού τρίποδος (αριστερά).

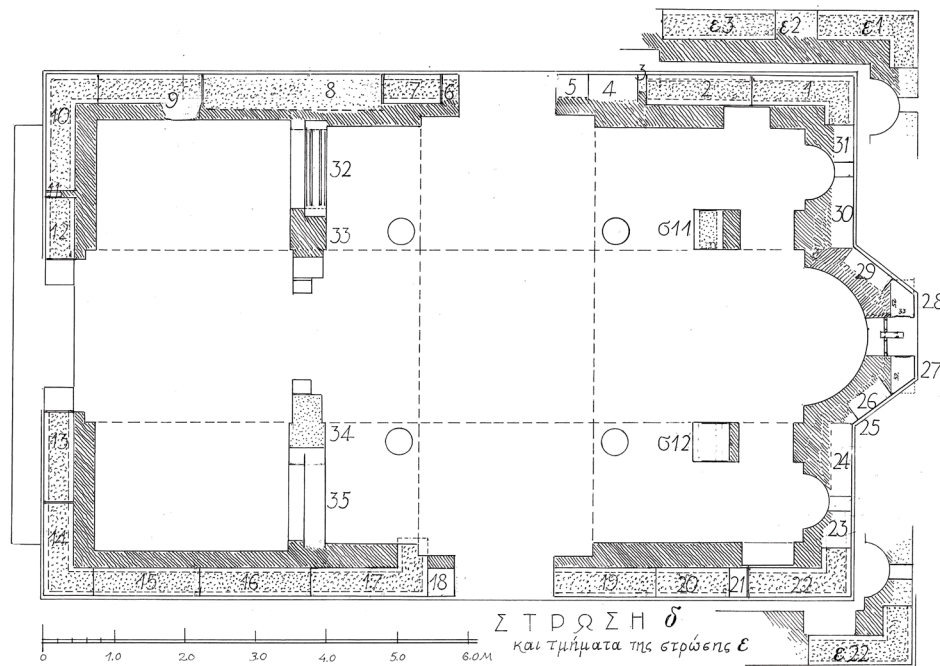
Εικ. 3. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, στρώση α και α' (κατώφλιον). Δ1 και Δ2: σημεία παρατήρησης του υπό το νυν δάπεδο αρχικού δαπέδου (βλ. Εικ. 7). Οι λίθοι α8,α10,α16,α17 ανήκουν μάλλον στην ομάδα των λίθων της στρώσεως β (λιθοδομή Π2, βλ. Εικ. 8).

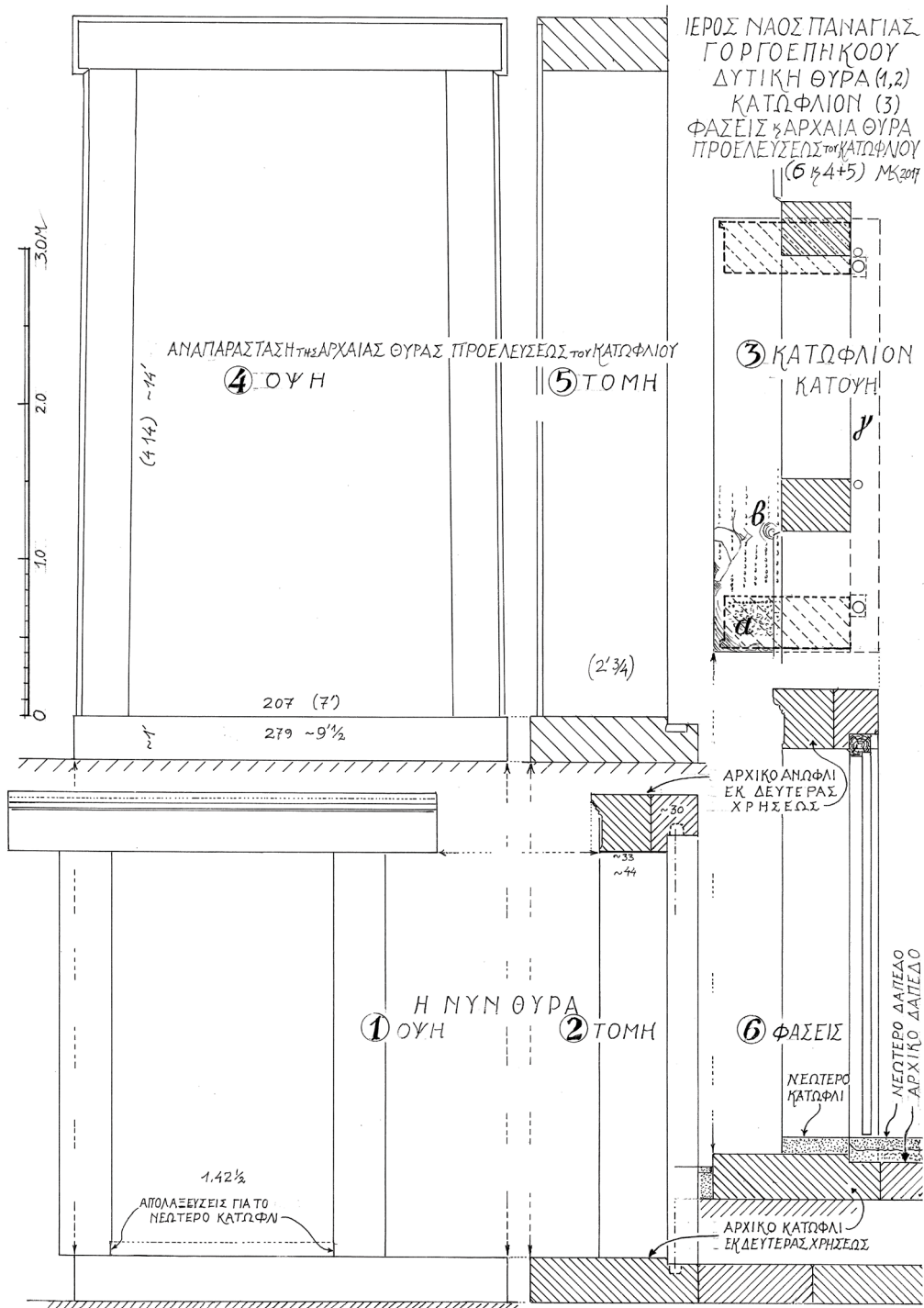
Εικ. 4. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, στρώση β, κίονες (στ1-στ4), όρθιοι λίθοι (σ1-σ10) και πλαίσια θυρών (Π1-Π5). Οι λίθοι σ2 και σ4, ανήκουν στη λιθοδομή Μ1 και οι λίθοι σ5 και σ10 στη λιθοδομή Μ2 (βλ. Εικ. 8).

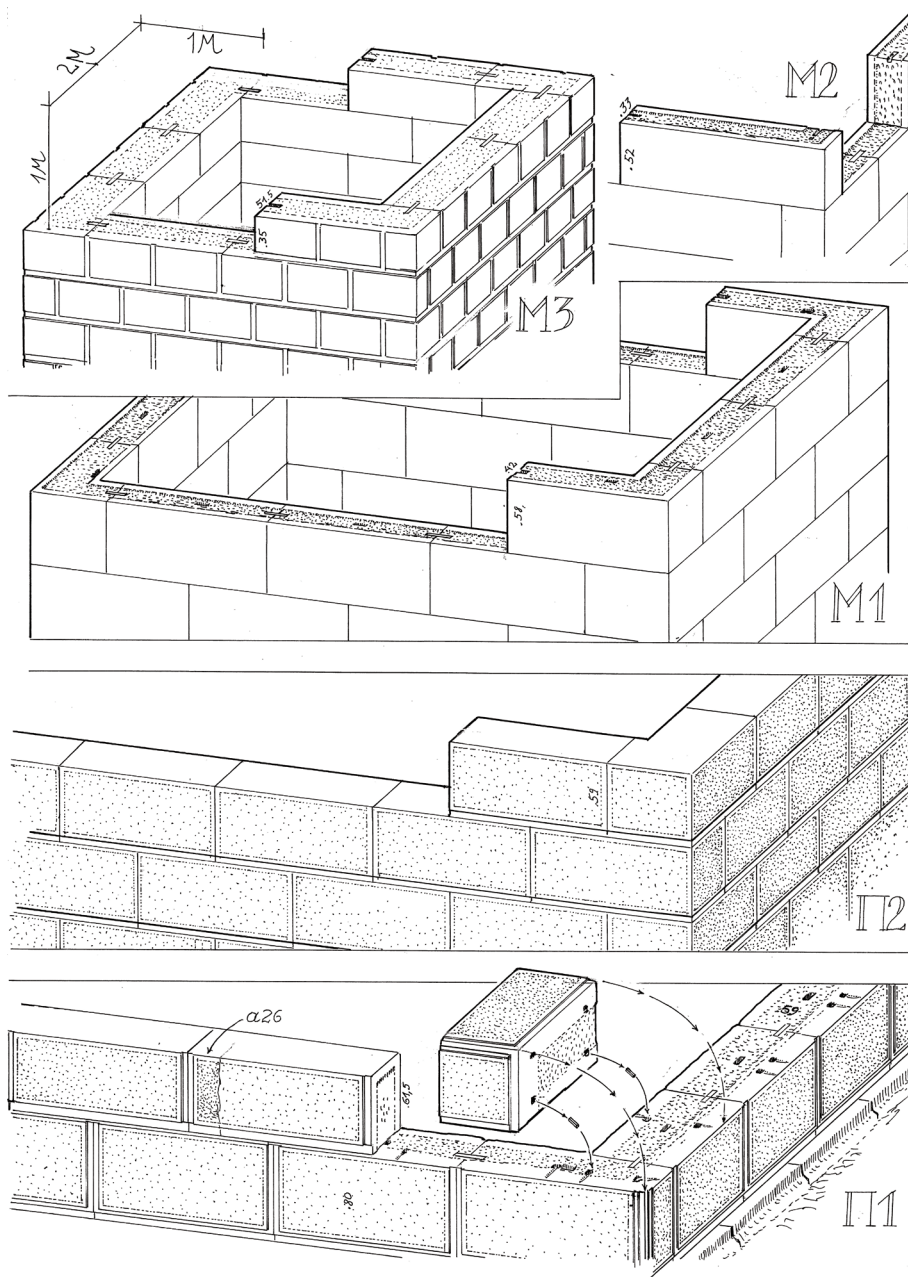
Εικ. 5. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκού, στρώση γ και άτυπες τμηματικές «στρώσεις» γ' και γ'' στον ανατολικό τοίχο. Ο λίθος γ7 ανήκει στην ομάδα των λίθων της στρώσεως β (λιθοδομή Π2, βλ. Εικ. 8). Υπεράνω του 20 μικρό θαύσμα αρχαίας επιγραφής.

Εικ. 6. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκού, στρώση δ και τμήματα της στρώσεως ε. το πάχος των λίθων δ8 και δ9 υποθετικό. Οι λίθοι 27 και 28, ανήκουν στη λιθοδομή Μ2. Αξιόλογοι λίθοι στο εσωτερικό: σ11 λίθος της λιθοδομής Μ1 (βλ. Εικ. 8), 32: κορμός αμφικιονίσκου, 33: θέση ιωνικού κιονοκράνου (βλ. Εικ. 19). 34: λίθος του μεσοτοίχου συνέχων το φέρον τους θόλους μέρος με το υπό την δυτική καμάρα αφόριστο μέρος (αποδεικνύει ότι τα δύο μέρη είναι σύγχρονα)

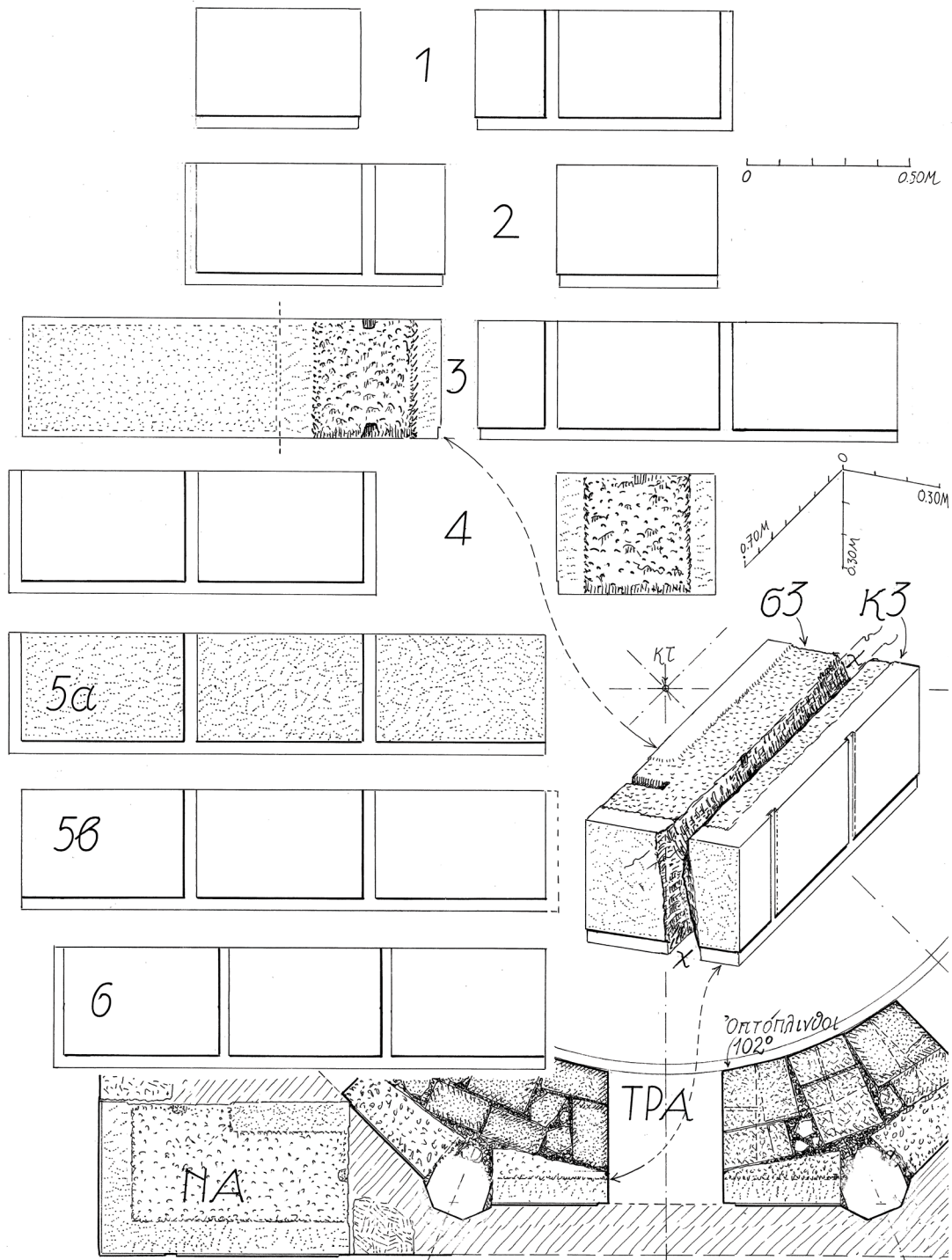

Εικ. 7. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, δυτικό θύρωμα. 1 και 2: το νυν θύρωμα πριν από την ανύψωση του δαπέδου (μέσα του 19ου αιώνα). 3: διαδοχικές χρήσεις του κατώφλιου. (α) έδρα δεξιού παραστάτη του θυρώματος στο οποίο αρχικά ανήκε το κατώφλιο. (β) παράλληλες αντιολισθητικές διαξέσεις του λειασμένου μετά από εντατική (πρώτη) χρήση μέρους. (γ) υπό το νυν δάπεδο (εκτιμώμενη) θέση και έκταση της έσω άντυγας και της ζώνης των στροφέων, αρχικών και μεταγενεστέρων. Συνεχής διαγράμμιση: θέση παραστατών του νυν θυρώματος. Αραιά διαγράμμιση: θέση παραστατών αρχικού θυρώματος. 4 και 5: όψη και τομή του αρχαίου θυρώματος από το οποίο προήλθε το κατώφλιο. 6: τομή του νυν θυρώματος με διάκριση αρχικής και νυν στάθμης ανωφλίου και δαπέδου.

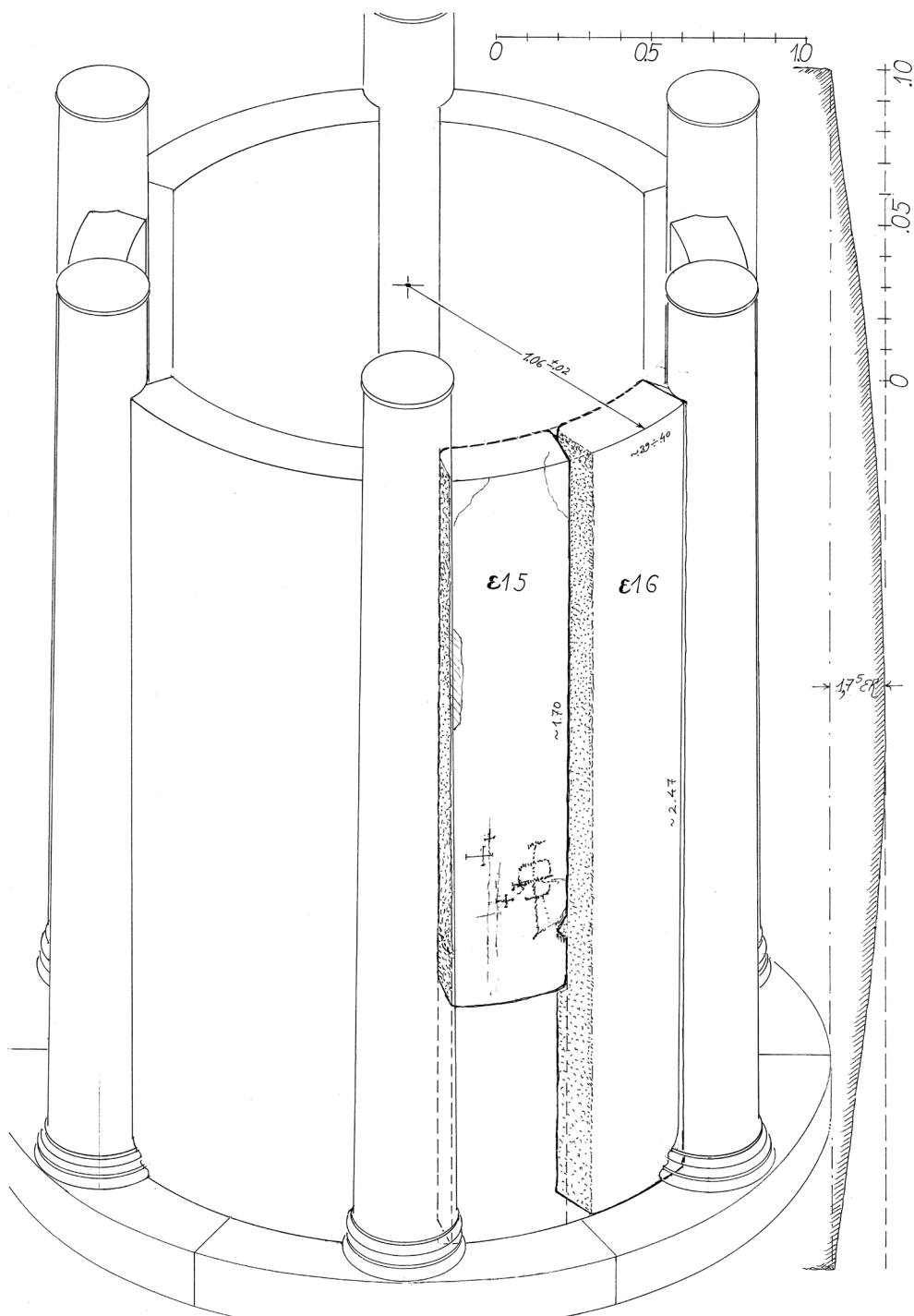

Εικ. 8. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, Μερική αναπαράσταση των κτισμάτων προελεύσεως των πλείστων πρισματικών λίθων του ναού. Διακρίνονται δύο λιθοδομές από ακτίτη λίθο (Π1, Π2) και τρεις από πεντελικό μάρμαρο (M1, M2, M3). Π1: εξ αυτού προήλθαν οι λίθοι της στρώσεως α. Π2: εξ αυτού προήλθαν οι λίθοι της στρώσεως β. και εν μέρει της στρώσεως α. Οι πλείστοι των λίθων φέρουν στην ορατή όψη τους τεκτονικά σημεία, αναγόμενα σε παλαιότερη αναχρησιμοποίηση, απαρτιζόμενα από ελληνικά κεφαλαία, δηλωτικά σειράς και απλές γραμμές, δηλωτικές τάξης. M1: εξ αυτού προήλθαν οι λίθοι των στρώσεων γ, δ, τμημάτων της ε και των εντός του ναού ορθίων σ1, σ2, σ3, σ4 και σ5 (υπεράνω του σ4). Κύριο χαρακτηριστικό: εντόνως μασχαλιαίοι γωνιόλιθοι. M2: εξ αυτού προήλθαν οι λίθοι σ5 και σ10 (βλ. Εικ. 4) και οι λίθοι 27 και 28 (εκατέρωθεν του παραθύρου της αψίδος (βλ. Εικ. 6). M3: εξ αυτού προήλθαν οι γωνιόλιθοι των κεραιών, πλην της ανατολικής, οι γωνιόλιθοι της βάσεως του τρούλου και οι απαρτίζοντες τα τοιχώματα του τρούλου (βλ. Εικ. 9).

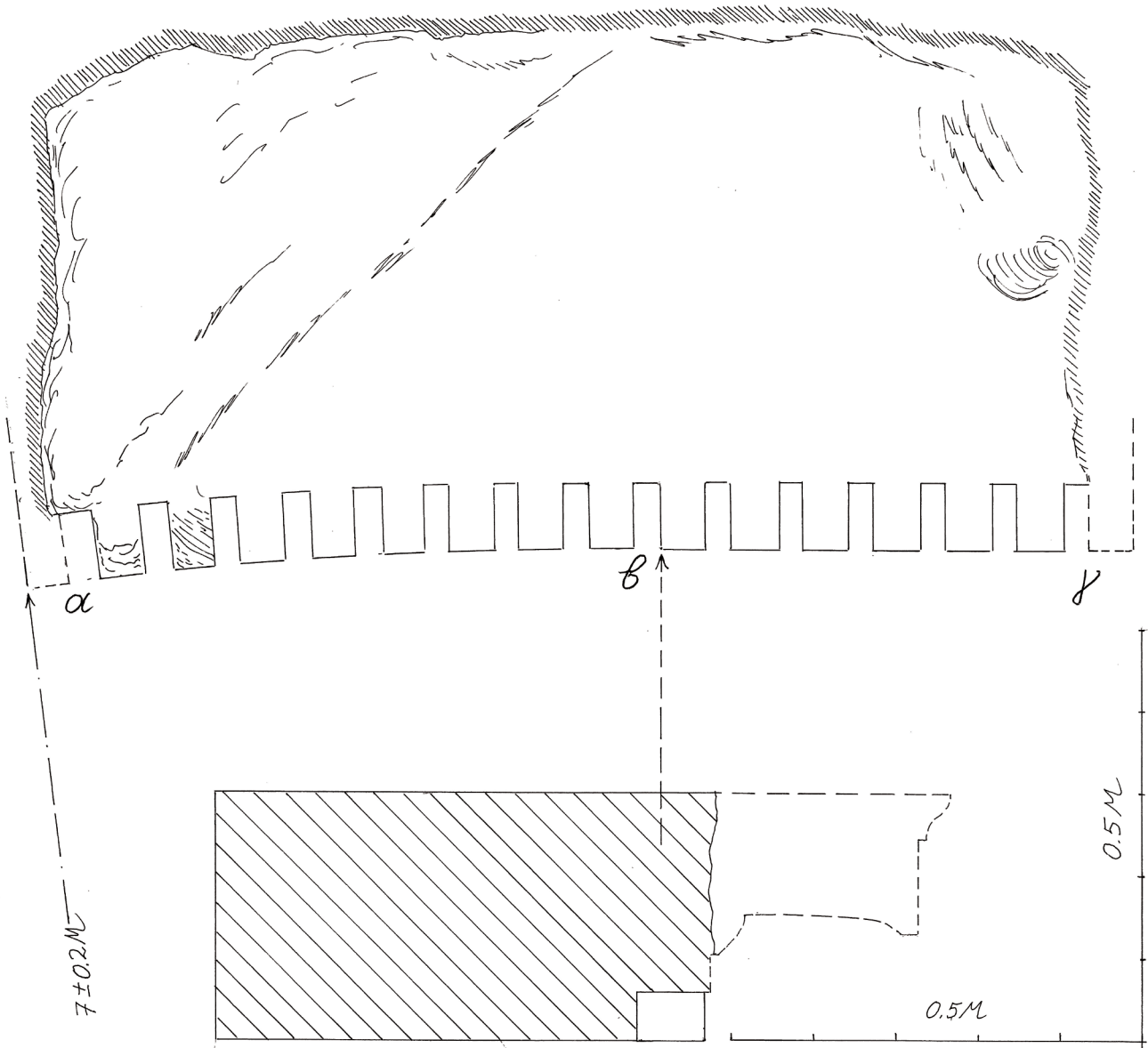
ΓΟΡΓΟΕΠΗΚΟΟΣ ΛΙΘΟΙ Μ3

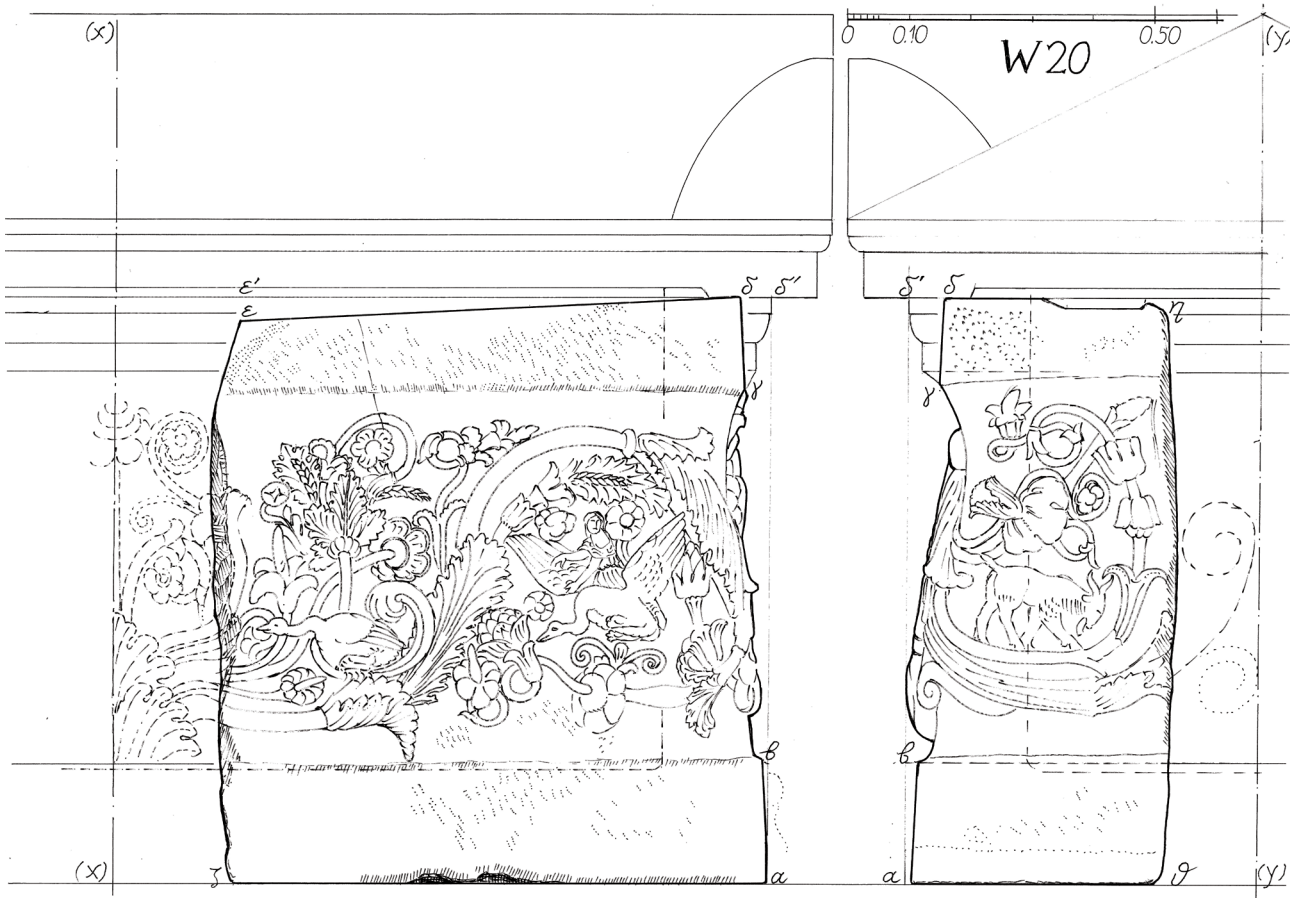
Εικ. 9. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, τύποι των λίθων της λιθοδομής Μ3, και τρόπος κατά μήκος διχοτόμησης αυτών, ώστε να ταιριάζουν στη δομή του τρούλλου. Το ημίτομο κ3 είναι νότιος παραστάτης του ανατολικού παραθύρου. Το έτερον αυτού ήμισυ (σ3) αποτελεί τη νοτιοδυτική γωνία της νότιας κεραίας, αμέσως υπό το γείσο. Ο λίθος ΝΑ της βάσεως του τρούλλου, ανήκει στον τύπο 2. Παρατηρητέα η ειδική μορφή των γωνιοπλίνθων του τρούλλου (κατά παραγγελίαν γωνία 102°).

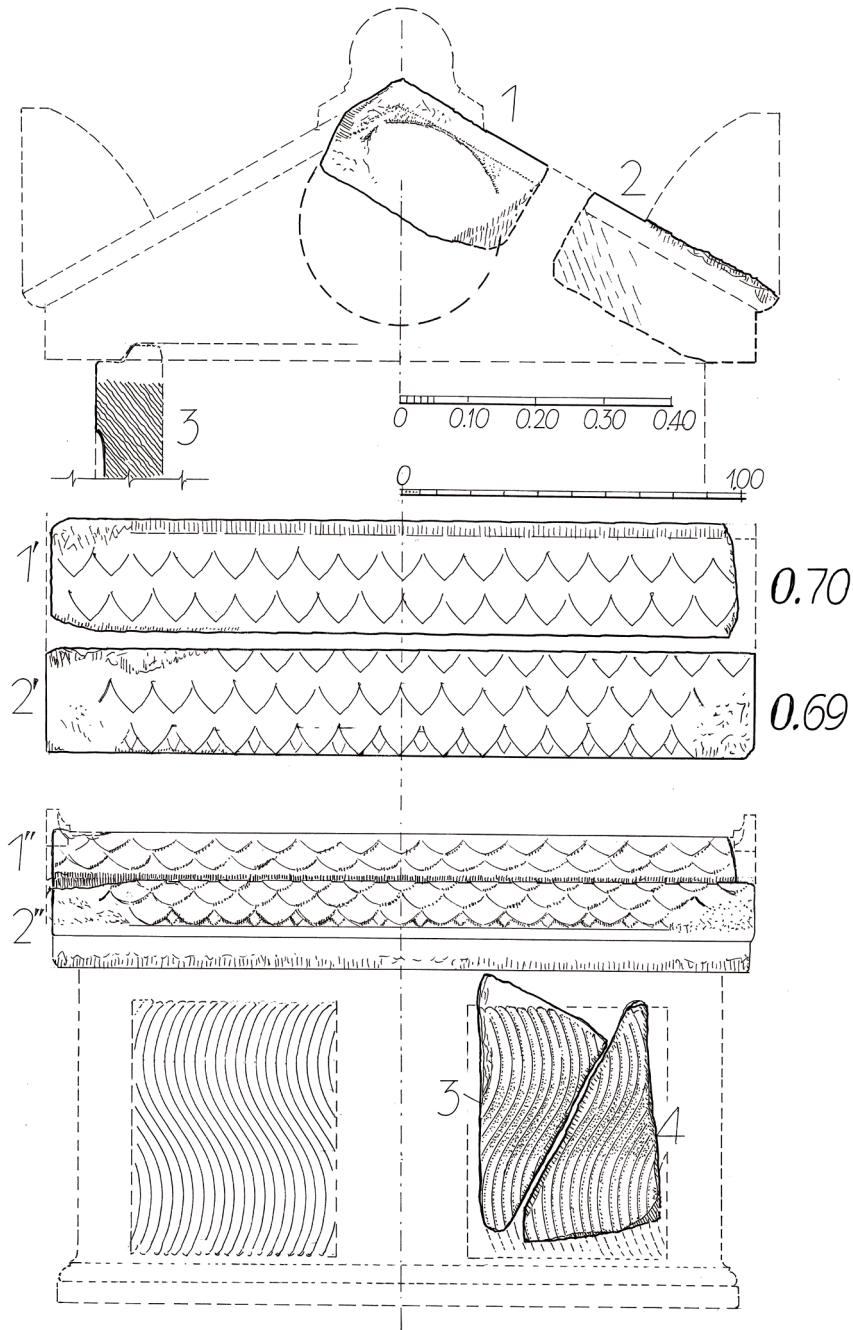
Εικ. 10. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου. Οι λίθοι ε15 και ε16 (δυτικώς της νότιας θύρας) έχουν παραχθεί μέσω διαιρέσεως μιας πλάκας όπως εμφανίζεται στο σχέδιο. Η καμπύλη στα δεξιά δηλώνει την κατατομή του ε15. Υπολογίζεται ακτίνα καμπυλότητας $1,06 \pm 0,02$ μ. Κατά πάσαν πιθανότητα το κτίσμα προελεύσεως ήταν παρόμοιο, αλλά κάπως μικρότερο του μνημείου του Λυσικράτους. Την ύπαρξη περισσότερων κτισμάτων αυτού του είδους προδίδει μια πλάκα εκ κνανοτέφρου μαρμάρου αποκείμενη πλησίον του διονυσιακού θεάτρου και μια άλλη εκ παρομοίου μαρμάρου στη Ρωμαϊκή αγορά. Οι εγχάρακτοι στο κάτω μέρος της ε15 σταυροί, ως ασύμφωνοι προς την νυν και την αρχική στάση του λίθου, αποδεικνύουν άλλη μια αναχρησιμοποίηση.

Εικ. 11. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου. β37 (βλ. Εικ. 4). Λίθος μαρμάρινου γείσου με σειρά οδόντων στο κάτω μέρος. Κατά το διάστημα α-β η γραμμή των οδόντων έχει ακτίνα καμπυλότητας $7 \pm 0,2\mu$, ενώ κατά το τμήμα β-γ είναι ευθεία.

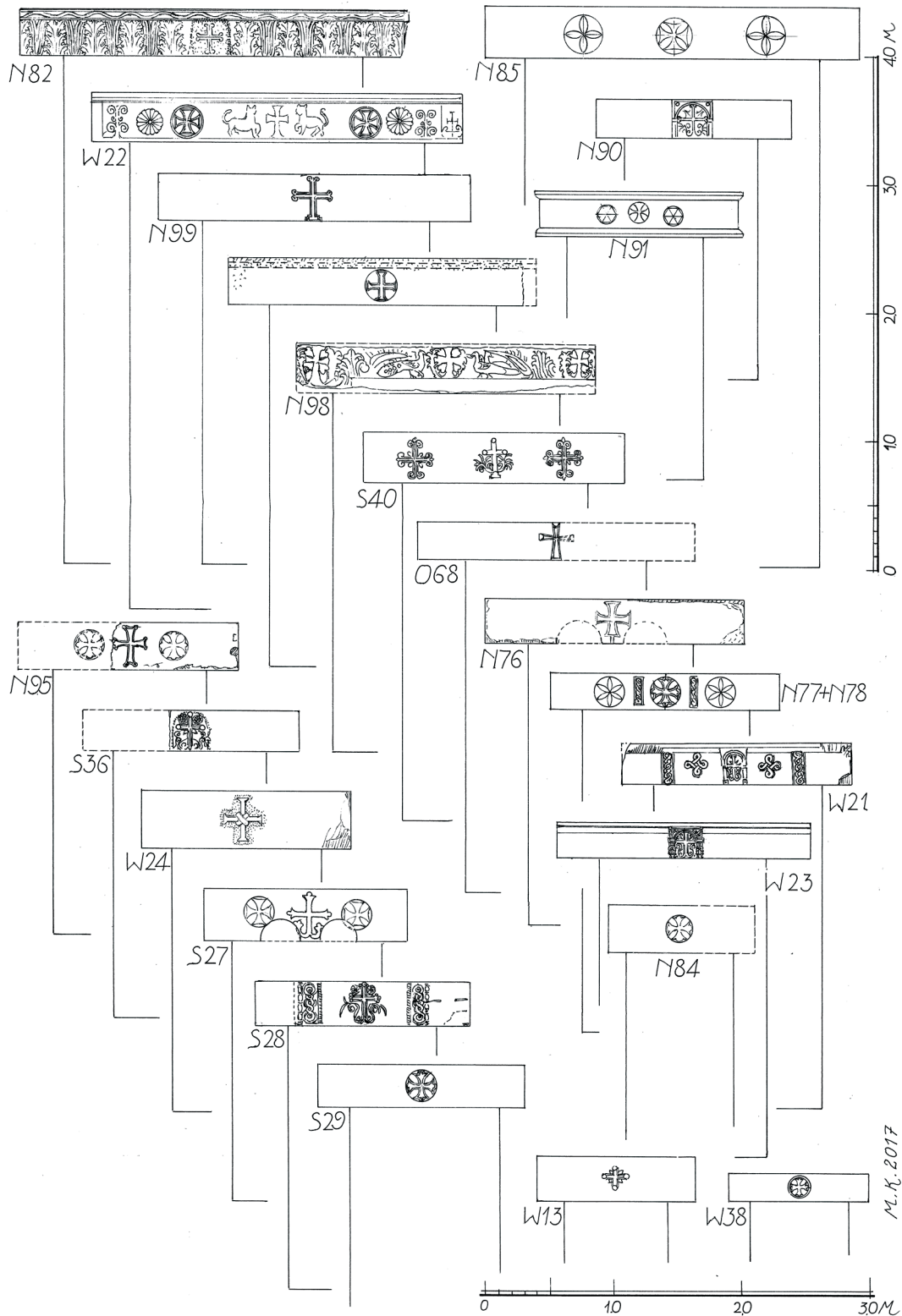
Εικ. 12. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου. Ο λίθος W20 (αρίθμηση κατά Michel – Stuck), εκλαμβανόμενος συνήθως ως μέρος ζωφόρου, είναι στην πραγματικότητα μέρος πολυτελούς σαρκοφάγου με εντόνως επικλινείς πλευρές και ακμές. Για την ένταξη του θραύσματος στη γωνία της εκκλησίας, η επικλινή γωνιαία ακμή του έπρεπε να καταστεί συνέχεια της κατακόρυφης ακμής της λιθοδομής. Τούτο ήταν δυνατόν μόνο με ανασήκωση των άκρων (σημεία ζ και θ). Τούτο έχει ως συνέπεια την κεκλιμένη θέση της κάτω ακμής σε αμφότερες τις όψεις, αλλά και την αναλάξευση (δ'-ε') του άνω μέρους (δ-ε). Οι ανομαλίες αυτές είναι κάπως ενοχλητικές για τον παρατηρητικό επισκέπτη, ωστόσο είναι ευπρόσδεκτες ως αξιόπιστες μαρτυρίες της αληθινής προέλευσης του θραύσματος. Το αρχικό μέγεθος (~2,35 επί 1,35μ, ύψ. ~1,40 - χωρίς κορυφαίο ακρωτήριο) και περίγραμμα της σαρκοφάγου εμφανίζεται στο σχέδιο (δεξιό ήμισυ της μεγάλης και αριστερό της μικρής πλευράς).

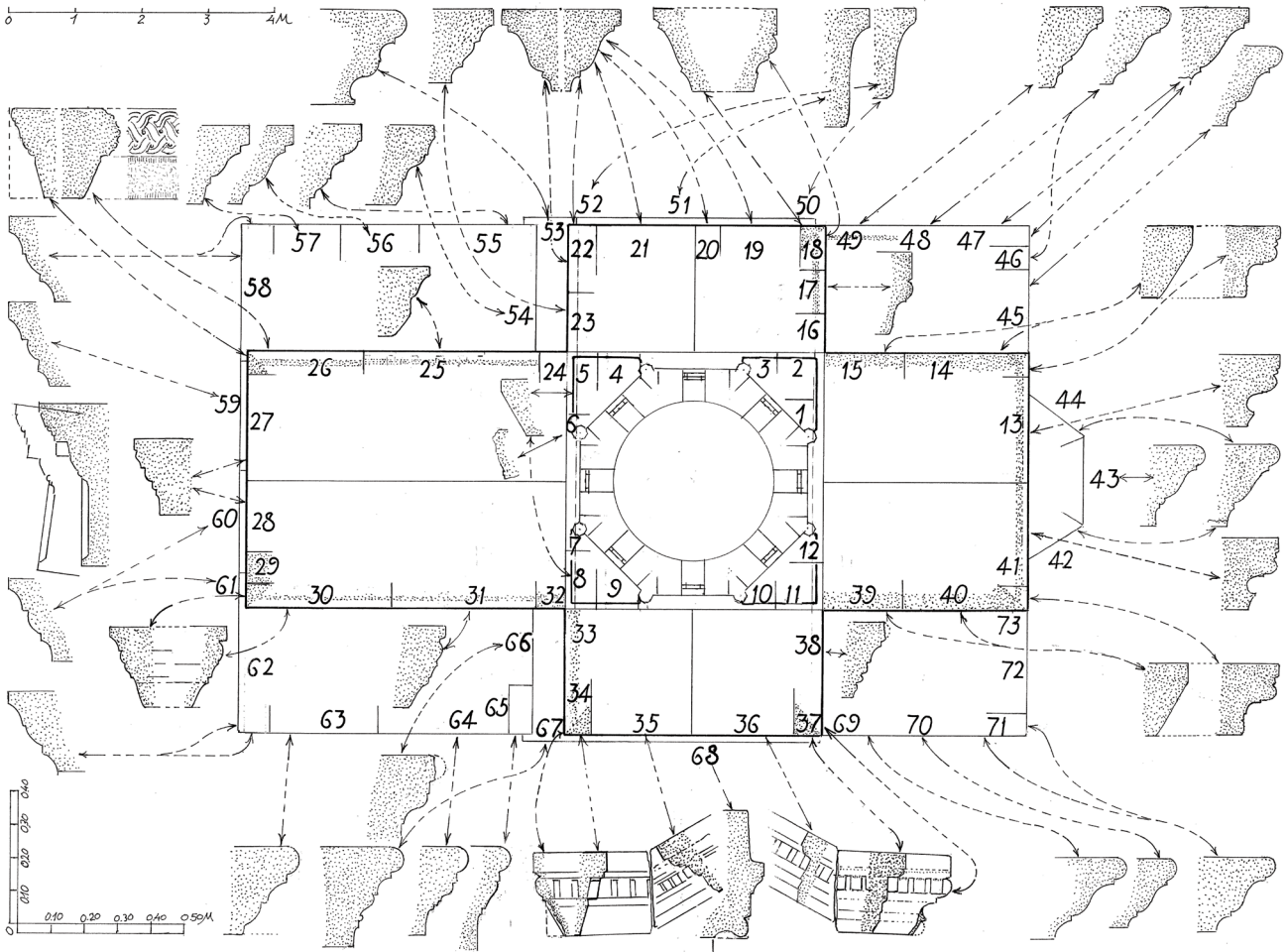
Εικ. 13. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου. Οι λίθοι Ο69 και Ο70 (αρίθμηση κατά Michel – Struck), αποτελούν μέρος καλύμματος σαρκοφάγου μήκους ~ 2,09 μ. και πλάτους ~ 1,11μ. Η μικρή πλευρά του Ο70, ορατή ως ασήμαντος γωνιόλιθος στο ανατολικό άκρον της βόρειας πλευράς της εκκλησίας, διατηρεί ανεπαισθήτως ορατό, πλην όμως βέβαιο κατάλοιπο ασπιδίσκης, η οποία κάποτε κοσμούσε το μέσον του ως συνήθως τριγωνικού αετώματος. Η άνω ακμή σώζεται μαζί με μικρό μέρος της ετέρας πλευρά του καλύμματος. Εξ ου και ο προσδιορισμός των κλίσεων των δύο σκελών της γωνίας.

Τα θραύσματα 3 και 4, με γλυφές τύπου στεγγίδος, πληρούν τις γωνίες του αετώματος της νότιας κεραίας της στέγης της εκκλησίας. Το 3 διατηρεί τις απολήξεις των γλυφών, γεγονός που επιτρέπει τον προσδιορισμό του ύψους αυτών κατά προσέγγιση λίαν ικανοποιητική και εξ αυτού την αδρή αναπαράσταση του συνολικού ύψους.

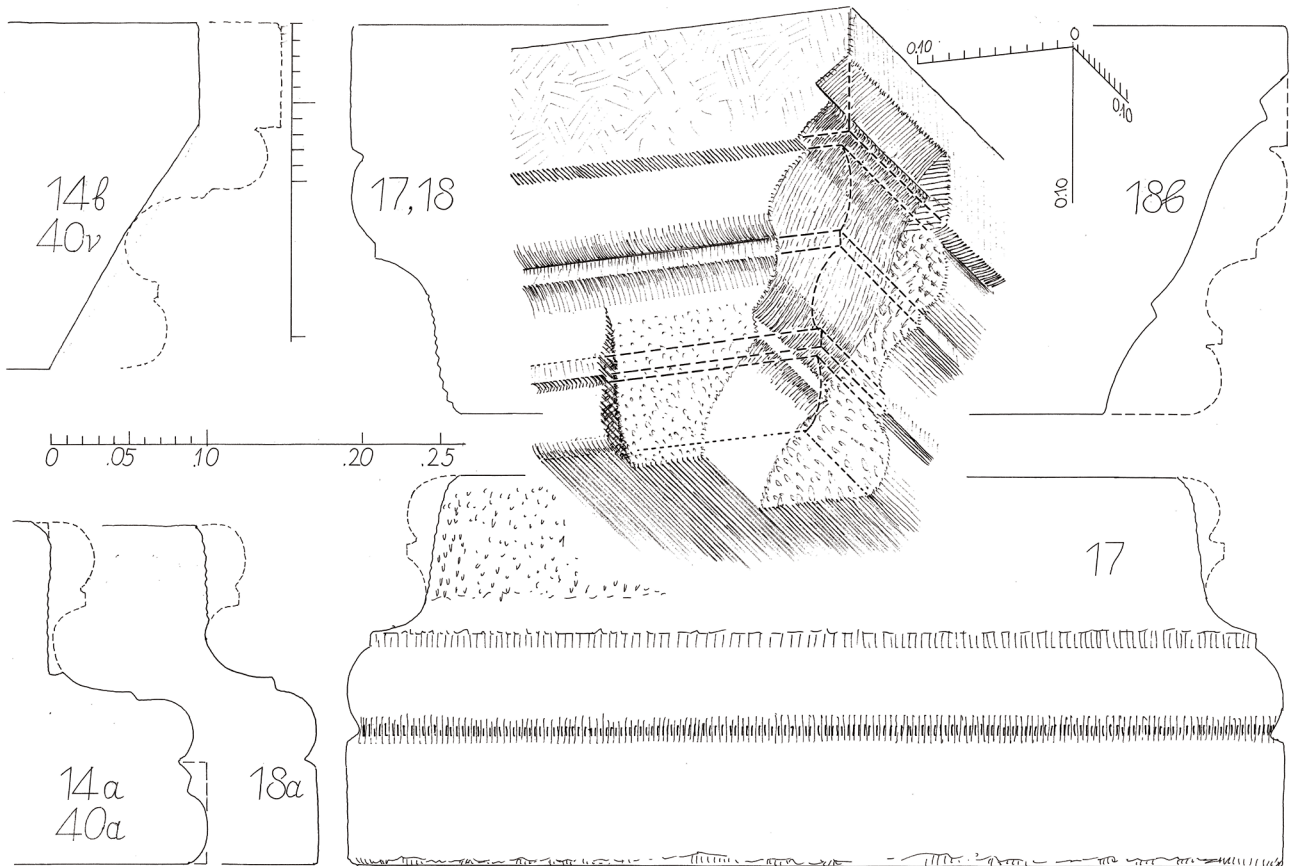
Κατά πάσαν πιθανότητα τα θραύσματα 3 και 4 ανήκουν σε κάπως μεγαλύτερη σαρκοφάγο, ωστόσο για λόγους οικονομίας χώρου, αλλά και καλύτερης γενικής εποπτείας παρουσιάζονται μαζί με τα θραύσματα Ο69 και Ο70 εντός κοινού πλαισίου.

Εικ. 14. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου. Είκοσι δύο λίθοι αριθμημένοι κατά Michel – Struck, μη συμπεριλαμβανομένων θυρωμάτων εσωτερικών και πλευρικών θυρών, και ένας ακόμη, αναγνωριζόμενος ως ανώφλια. Με απλή συνεχή γραμμή δηλώνεται το κατά προσέγγιση εκτιμώμενο μέγεθος των οικείων θυρών.

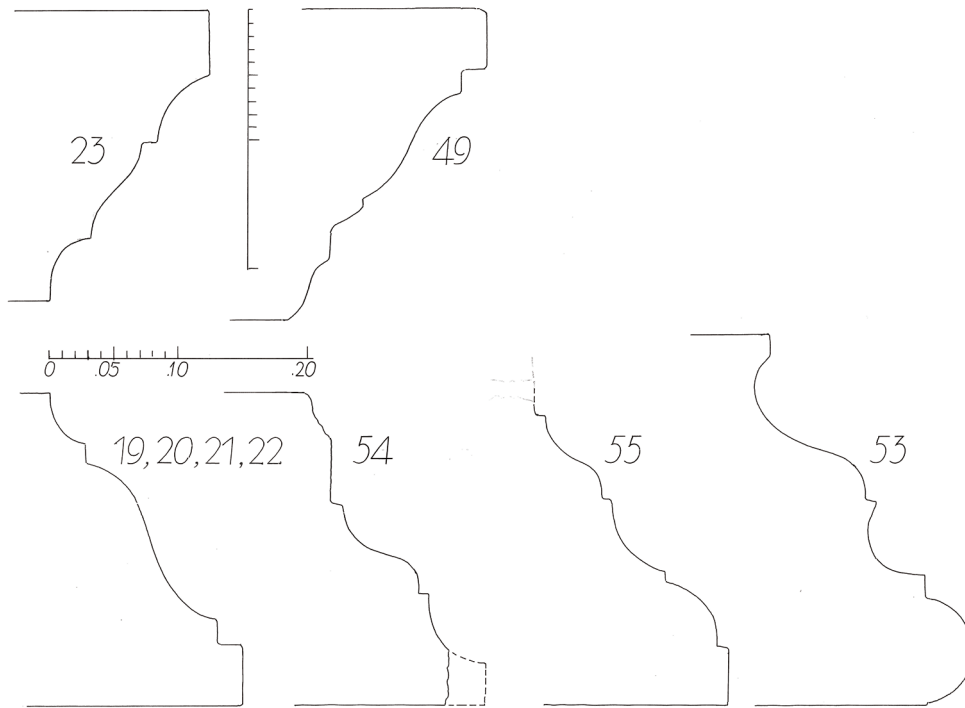

Εικ. 15. Ναός Παναγίας Γοργοπεπηκού, εποπτικός πίνακας εμφαίνων τους λίθους των γείσων κατά θέση, μέγεθος και διατομή (κατά την νυν και όχι την κανονική στάση). Αρίθμηση αύξουσα (από 1 έως 73) αντιθέτως προς την φορά των δεικτών του ωρολογίου. Στο μέσον της αριστερής πλευράς, εκτός αριθμώσεως, παρατίθεται η κατατομή των λίθων W7, W8 κατά την κανονική και νυν στάση (διακεκομμένη γραμμή). Εξαιρουμένων των της βάσεως του τρούλου, τα τεθέντα στις γωνίες μέλη, ολικώς 12, των οποίων αμφότερες οι διατομές παρατίθενται, διακρίνονται σε περιπτώσεις ως εξής: (α) γωνιαία ως είχαν εξ αρχής, (β) εξ αρχής γωνιαία, αλλά με αναλαξευμένη την βραχεία πλευρά χάρις συμφωνίας προς τα παρακείμενα, (γ) μη εξ αρχής γωνιαία, με αναλαξευμένη την βραχεία πλευρά χάριν συμφωνίας προς παρακείμενα (στην κάτοψη οι περιπτώσεις β και γ δηλώνονται με διαφορετική διάστιξη εκατέρωθεν της διχοτόμου των οικείων γωνιών: λίθοι 18, 26, 30, 34, 37, 40 και 45, των οποίων παρατίθενται διατομές αμφοτέρων των πλευρών. Εκτός αυτού, αδιακρίτως εάν έχουν τεθεί σε γωνίες ή μη, πάμπολλα έχουν υποστεί διαμήκη αναλάξευση του προσώπου, μακράς ή βραχείας πλευράς, άνω ή κάτω (στην κάτοψη στενές διάστικτες ζώνες: λίθοι 13, 17, 18, 25, 26, 30, 31, 33, 34, 41), η καθ' όλο το ύψος (στην κάτοψη πλατιές διάστικτες ζώνες: λίθοι 14, 15, 29, 39, 40). Κατά κανόνα τούτο δεν παρατηρείται σε εκείνα που εξ αρχής είχαν ένα μεγάλο κυρτόκοιλο κυμάτιο, αλλά γενικώς σε έχοντα ιωνική διατομή περιέχουσα δύο σπείρες και ενδιάμεση σκοτία, τα οποία κατά κανόνα έχουν τεθεί ανάστροφα.

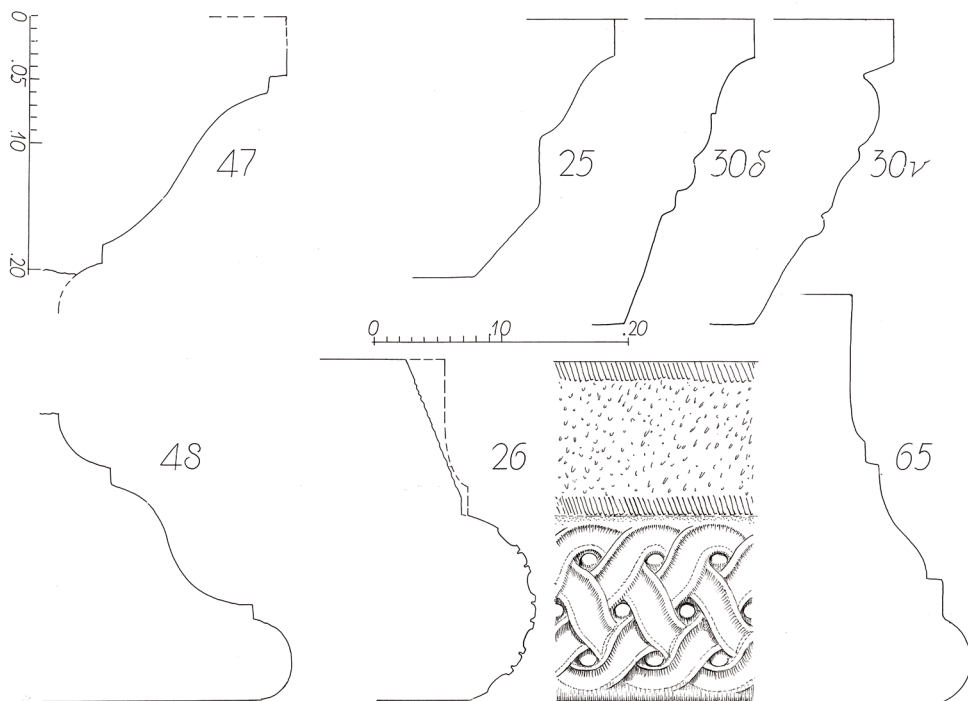

Εικ. 16. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, εποπτικός πίνακας επιλεγμένων λίθων των γείσων (μέρος 1). Η παράσταση των διατομών αποδίδει την αρχική στάση, βεβαία ή εικαζόμενη (για λίθους με μεγάλο κυρτόκοιλο κυμάτιο). Η αρίθμηση ανταποκρίνεται σε εκείνη της Εικ. 15. Ο λίθος 17 αποτελείυσε βάση παραστάδος ή άκρον βάσεως βάθρου. Η αξονομετρική προβολή περιγράφει την διαφορετική λάξευση σε δύο κατά γωνία γειτνιάζουσες πλευρές του λίθου 18.

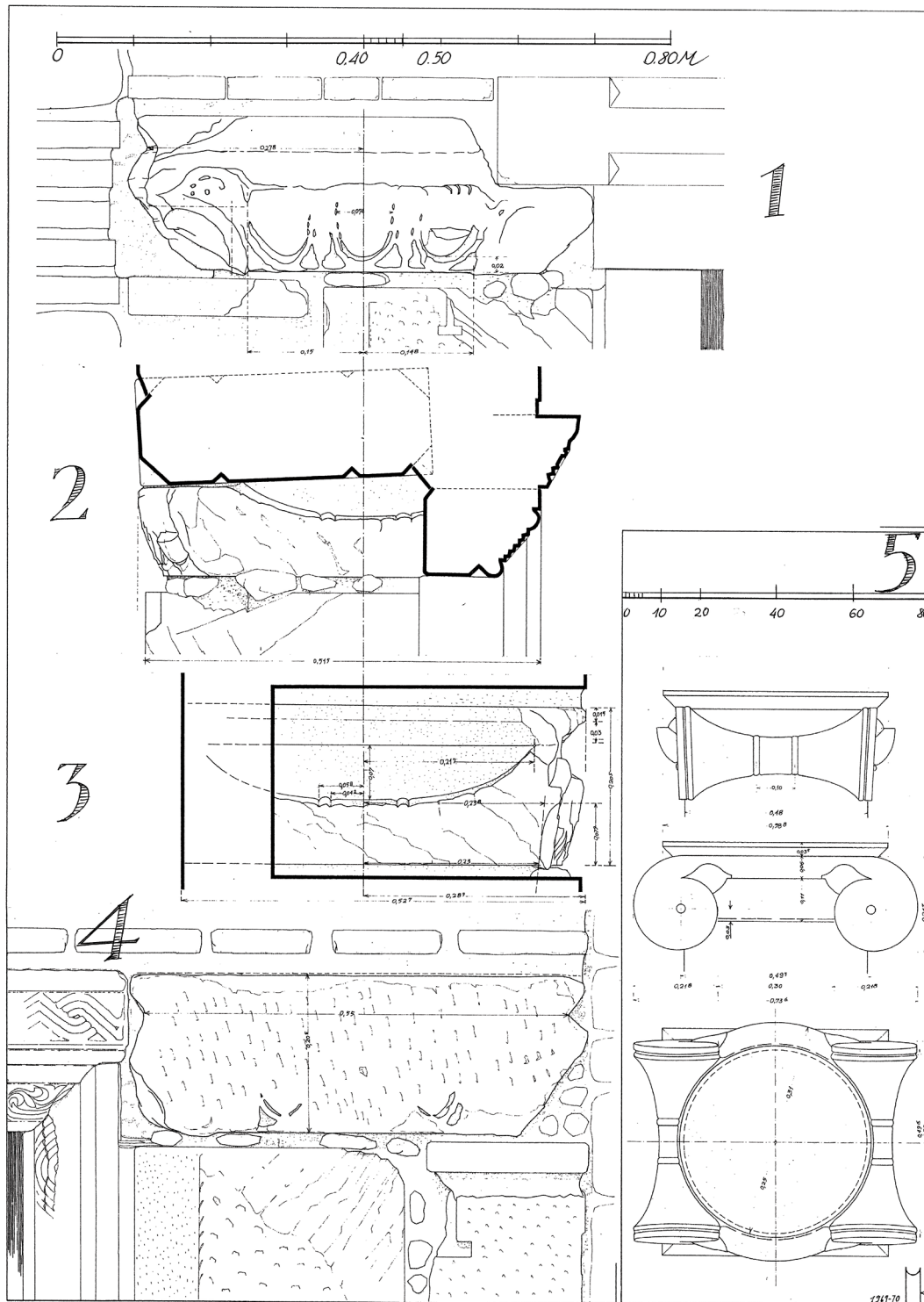
Οι λίθοι 14 και 40, αρχικώς τμήματα επιμήκους ιωνικής βάσης με πλίνθο, έχουν υποστεί μερική λάξευση κατά την βραχεία ανατολική πλευρά και ολική κατά την μακρά.

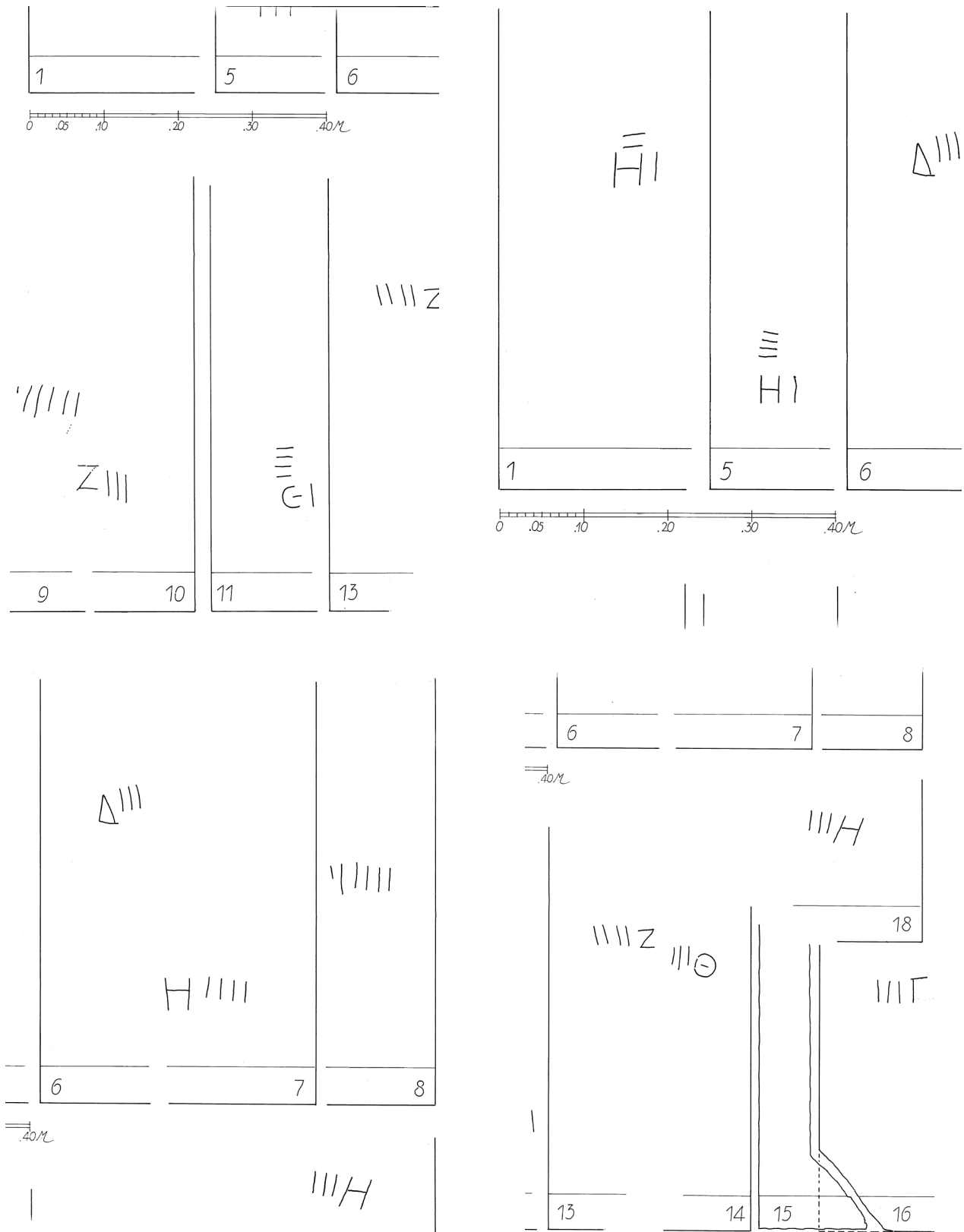
Εικ. 17. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, εποπτικός πίνακας επιλεγμένων λίθων των γείσων (μέρος 2). Η παράσταση των διατομών αποδίδει την αρχική στάση, βεβαία ή εικαζόμενη (για λίθους με μεγάλο κυρτόκοιλο κυμάτιο). Η αρίθμηση ανταποκρίνεται σε εκείνη της Εικ. 15.

Εικ. 18. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, εποπτικός πίνακας επιλεγμένων λίθων των γείσων (μέρος 3). Η παράσταση των διατομών αποδίδει την αρχική στάση, βεβαία ή εικαζόμενη (για λίθους με μεγάλο κυρτόκοιλο κυμάτιο). Η αρίθμηση ανταποκρίνεται σε εκείνη της Εικ. 15. Οι λίθοι 25 και 3^ο έχουν υποστεί έντονη ανακατεργασία. Η στάση των λίθων 26, 48, 65 είναι βεβαία.

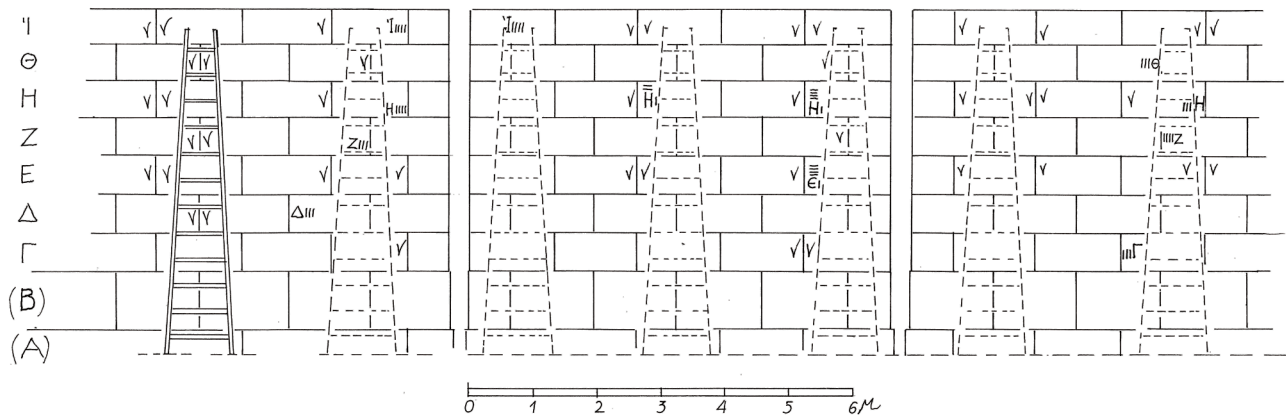
Εικ. 19. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου, ιωνικό κιονόκρανο ενσωματωμένο στον μεσότοιχο παρά τη βόρεια θύρα (βλ. Εικ. 6 αριθ. 33). (1) ανατολική όψη. Άνω δεξιά κορμός αμφικιονίσκου (βλ. Εικ. 6, αρ. 32). (2) βόρεια όψη και τομή αμφικιονίσκου και πλαισίου αριστερής θύρας. (3) νότια όψη, ορατή εντός του μικρού κενού της λιθοδομής. (4) δυτική όψη δραστηκώς αναλαξευμένη, με διατηρούμενη την κάτω απόληξη του περιγράμματος δύο ωών. Περιλαμβάνονται επίσης: μέρος του πλαισίου της αριστερής θύρας και άνω απόληξη των λίθων σ5 και σ6 (βλ. Εικ. 4). (5) γραφική αποκατάσταση του κιονοκράνου.

Εικ. 20. Ναός Παναγίας Γοργοπηκού. και η σχετική αυτών προς το περίγραμμα του λίθου θέση.

Εικ. 21. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκόου. στρώση β, τεκτονικά σημεία των λίθων β1, β5, β6 και β7.

Εικ. 22. Ναός Παναγίας Γοργοεπηκούου. «Δότης Π2». Αναπαράσταση της διάταξης των λίθων του και υπολογισμός της θέσεως των εξ αυτών αναχρησιμοποιηθέντων στην εκκλησία, βάσει των τεκτονικών σημείων. Ενδεικτική υποδήλωση των διαδοχικών θέσεως μιας υποθετικής, αλλά αναγκαίας για την χάραξη, ξύλινης φορητής σκάλας σε εργονομική συμφωνία προς την μεταβαλλόμενη θέση των τεκτονικών συμβόλων κατά μήκος των λίθων. Εκτός από τα δώδεκα διαθέσιμα τεκτονικά σημεία δηλώνονται οι εργονομικώς πιθανές θέσεις χάραξης μερικών άλλων.

Manolis Korres

THE REUSE OF ANCIENT STONES. THE CASE OF THE PANAGIA GORGOEPEKOOS

In the first part of this paper emblematic cases of using spolia in different times are mentioned, starting from Locmariaquer (middle of the 5th millennium BC). The repair of the Parthenon (Fig. 1) and the fashioning of the ambo in it (Fig. 2) are also included as quite relevant examples. Concerning the motivations for using spolia, the author, for most of the phenomenon's long tradition and for most cases (Egyptian, Greek and late-Roman temples, early Christian basilicas, medieval fortifications, most medieval churches etc.) strongly favors practical factors (economic, structural, artistic). He also accepts

a certain contribution of ideological-symbolic factors, but for a rather limited number of cases (north Acropolis Wall, façade of St Mark in Venice etc.) with a rather limited number of ideological components -the available literary documentation is vague and inadequate.

In Byzantium, as Ch. Bouras observes, the phenomenon of the reuse of stones did not have an artistic development as in the West and therefore the Church of Panagia Gorgoepikoos is an exceptional case. The current investigation is limited to the lower (Figs 3-8) and the upper part (Figs 9, 15) of this Athenian Church. The

sculptures, Byzantine and ancient, for which a lot has already been written, are excluded with one exception (W20). In the corners of the church the width of many long marble blocks reaches or exceeds the thickness of the walls, but paradoxically, after the removal of all plasters inside the building a common rubble masonry appeared even where the mentioned thick blocks had to be visible. The explanation is provided by the north pillar of the sanctuary where a similar marble block, built in it, preserves its original form as an L-shaped wall block.

In all, 12 L-shaped stones and 27 normal stretchers of the same cross-section are identified (Figs 5, 6), coming from at least three different layers of a Roman marble building, most probably a mausoleum (M1, Fig. 8). Four other stones, similar but with a smaller cross-section come from a similar, but somewhat smaller building (M2, Fig. 8). 27 blocks of perceptibly lesser height and varying length come from another, likewise funerary building (M3, Figs 8, 9). This building's most distinctive characteristic is the fashioning of its elongated wall blocks imitating isodomic masonry composed of much shorter blocks with paneled faces, separated by recessed bands like those existing along the joints.

Similarly, two large groups of Piraeus limestone blocks are documented (Figs 3, 4) belonging to large monumental buildings (Fig. 8, Π1, Π2, Roman and Classical respectively). Before the dismantlement of P2, certainly after the Herulian invasion, its stones were numbered (Fig. 22) with a system of letters and numbers symbolized

by simple lines, placed left, right, or above each letter (still 12 such marks exist on as many blocks of Π2 along course β of the church's walls (Fig. 4). The system allows the identification of a building (Fig. 22) with walls on three sides (the fourth might have been colonnaded). These 18 feet high walls had seven rows, numbered from Γ to I (94 stones, including the 18 preserved in the church), and b) hypothetically, but necessarily, two more courses subjacent to course Γ, namely an Orthostate-course (B), and a Toichobate-course (A), whose stones, because of their unequal height, did not find any use in the church –perhaps not even in the initial, certainly late-Roman, product of the original building's dismantlement.

Also identified are: -Part of a monument (Fig. 10) similar to that of Lysikrates. -A cornice block (Fig. 11) belonging to a 50feet wide exedra (maybe the *Nymphaeum* in the ancient Agora). -The main components of three sarcophagi (Figs 12, 13), fragments of which adorn the church (W20, O69 and O70, two others in the South gable with stleggis-like moldings, "Riefelsarkophage"). Similarly, 23 lintels are classified by size, along with that of the West door (the lintels of the other five doors of the Church are excluded), all decorated with crosses of various types in single or triple layout (Fig. 14).

*Professor Emeritus, NTUA
Member of the Academy of Athens
mankor@otenet.gr*